

ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI;

Szerkeszti: FITZ JENŐ

B. sorozat 19. sz.

KÖRNYEI ELEK

EÖTVÖS JÓZSEF ERCSIBEN

1959

SZÉKESFEHÉRVÁR

ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI

Szerkeszti: FITZ JENŐ

MEGJELENTEK :

A. (tudományos) sorozat: Tanulmányok Fejér megye multjából

1. Wathay Ferenc Enekeskönyve	50 Ft.
2. <i>Fitz Jenő</i> : Kiadatlan Hercules domborművek Fejér megyében	2 Ft.
3. <i>Fitz Jenő</i> : A székesfehérvári Budai külváros középkori templomai	3 Ft.
4. <i>Fitz Jenő</i> : Hercules-kultusz eraviszkusz területen	3 Ft.
5. <i>Somogyi Árpád</i> : A vladimiri Istenszülő ikon XV. századi másolata Székesfehérvárt	3 Ft.
6. <i>Solymos Ede</i> : Rekesztő halászat a Velencei tavon	3 Ft.
7. <i>Fitz Jenő</i> : A Fejér megyébe hurcolt római kövek kérdéséhez	3 I
8. <i>Fitz, Jenő</i> : Zur Frage der kaiserzeitlichen Hügelgräber in Pannonia Inferior	3 F

B. (népszerű) sorozat: Múzeumi Füzetek

1. <i>Fitz Jenő</i> : Csókakő vára (2. kiad.)	1
2. <i>Fitz Jenő</i> : A székesfehérvári középkori bazilika (2. kiad.)	2 I
3. <i>F. Petres Éva</i> — <i>Fitz Jenő</i> : Fejér megye rövid története I.	3 Ft.
4. <i>Fitz Jenő</i> : Séta a régi Székesfehérvárt	3 Ft.
5. <i>Radetzky Jenő</i> : Székesfehérvár madárvilágáról	2 Ft.
6. <i>Stigler István</i> : Székesfehérvár nyomdászatának 150 éves története	3 Ft.
7. <i>Fitz Jenő</i> : Török erődítések Fejér megyében I.	2 Ft.
8. <i>Fitz Jenő</i> : Török erődítések Fejér megyében II.	2 Ft.
9. <i>Fitz Jenő</i> : A sárkeszi mithraeum	1 Ft.
10. <i>Juhász József</i> : Székesfehérvár ostroma 1490-ben	2 Ft.
11. <i>Fitz Jenő</i> : A középkori Székesfehérvár	3 Ft.
12. <i>Fitz Jenő</i> : Végvári harcok Fejér megyében	3 Ft.
13. <i>F. Petres Éva</i> : Mészöly Géza	1 Ft.
14. <i>Wathay Ferenc</i> : Székesfehérvár veszéséről való história	2 Ft.
15. <i>Fitz Jenő</i> : Régészeti kutatások Fejér megyében	2 Ft.
16-17. <i>Környei Elek</i> : Beethoven Martonvásáron	7 Ft.
18. <i>Farkas Gábor</i> : Seregélyes parasztsága a XVIII. században	3 Ft.
19. <i>Környei Elek</i> : Eötvös József Ercsiben	5 Ft.

C. sorozat: Székesfehérvári Szemle

10. kötet, 1955. év	5 Ft.

D. sorozat: Katalógusok

1. <i>Fitz Jenő</i> : Vezető a középkori romkertben	elfogyott
2. Vezető az István Király Múzeum kiállításában	1 Ft.
3. Kassák Lajos képkiallítása	1 Ft.
4. Leonardo da Vinci kiállítás	elfogyott
5. Vincent Hložnik kiállítás	elfogyott
6. Nyergesi János kiállítás	elfogyott

MÚZEUMI FÜZETEK

A címlapon
EÖTVÖS JÓZSEF
arcképe

(Eybel litográfiája 1842-ből.)

FEJÉR MEGYEI MŰZEUMOK
KÖNYVTÁRA
Lezárt szám; 25.186

Kiadja

a FEJÉR MEGYEI HELYTÖRTÉNETI MUNKAKÖZÖSSÉG.
Készült 2000 példányban. A kiadásért felelős dr. Fitz Jenő múzeumigazgató.

VÉGRENDELET

Ha majdan átfutottam
Göröngyös utamat,
S hová fáradtan érek,
A sír nyugalmat ad.

Márványszobor helyébe,
Ha fennmarad nevem,
Eszméim győzedelme
Legyen emlékjelem.

S ha majd kijőtok néha,
S megálltok síromon,
Zengjétek el a legszebb
Dalt néma hantomon.

Magyar dalt, lelkesítőt,
Melynél a szív dobog.
Tán halva is megértem
S keblem hevülni fog.

És sírjátok egy könnyet
Barátotok felett:
Dalt érdemelt, mert költő,
Könnyet, mert szeretett.

EÖTVÖS JÓZSEF
(1847)

„Ha az ember a művészet bányájában vág a csákánnyal, az irodalmi kérdések után rögtön a társadalmi kérdéseket éri.”

✱

„Mi azt a tanulságot vontuk le, hogy az irodalom célja: a Nép.”

VICTOR HUGO

A történelmi és irodalmi emlékekben oly gazdag Fejér megyében Ercsi község neve a magyar művelődéspolitikai egyik legnagyobb egyéniségének emlékét idézi. Ebben a Duna-parti faluban élt sokáig Eötvös József, a magyar nép szellemi felszabadulásának, az általános és kötelező népoktatás ügyének előharcosa, a nagy író, gondolkodó és politikus. A múlt században Petőfi és Eötvös időben csaknem egyszerre érkezett a forradalmi erőkben újjászülető Magyarország történelmi szimbólumához: Dózsa György alakjához. Eötvös nagy Dózsa regényének, a *Magyarország 1514-ben* című művének egyes részeiből olyan forradalmi hang tört fel, amilyenhez hasonlót alig találtak addig a magyar irodalomban.

Eötvös Józsefről utcát neveztek el Ercsiben, és azon a földszintes házon, ahol ifjúsága éveiben lakott, immár márványtábla hirdeti ercsi tartózkodásának emlékét.

A márványtáblán ezeket a sorokat olvashatjuk:

E HÁZBAN ÉLT

1813-tól 1841-ig

EÖTVÖS JÓZSEF

a reformkor nagy regényírója

és itt szötte terveit barátaival:

Lukács Móriccral, Szalay Lászlóval

Trefort Ágostonnal és Pulszky Ferencsel

a társadalmi haladásban és a közművelődésben

újjászülető Magyarország megeremtéséért *

1959. szeptember 13.

ERCSI KÖZSÉG DOLGOZÓI

A partmenti dombon, ahonnan jól látható a Csepel-sziget déli nyúlványa és azon túl az Alföld síksága, áll az Eötvös-obeliszk, rajta

a relieffel és a Végrendelet soraival. Az obeliszk mögött a sírbolt, amelyet Eötvös maga jelölt ki nyugvóhelyéül, s ahonnan ifjúkorában oly gyakran tekintett a Duna tulsó partján elterülő Alföldre, amelyet annyira szeretett.

Ercsi község lakói tudják, hogy Eötvös József emlékének szolgálatában még nagy a tartozásuk. Róla nevezték el korszerű, emeletes iskolájukat is, amelyben ma már harminc pedagógus neveli a gyermekeket. Nem véletlen az sem, hogy a falu határát ma társasgazdálkodásban megművelő egykori ercsi jobbágyok utódai Eötvös nagy regényének hőseit, Dózsa Györgyöt választották szövetkezetük névadójául. S nem-sokára Eötvös József neve kerül annak az emeletes művelődési háznak homlokzatára, amelyet Ercsi község dolgozói, jórészt a községfejlesztési alapból és társadalmi munkával, a maguk erejéből építenek. A többszáz ülőhelyes előadó- és színháztermen kívül külön könyvtárszoba, olvasóterem és más helyiségek épülnek, itt kap helyet az Eötvös József Emlékmúzeum is. A művelődési ház előtt tervezett parkban pedig felállítják Eötvös József mellszobrát.

A szocializmust építő haza méltán tartja Eötvös Józsefet a népünk szellemi és anyagi felemelkedéséért megindult kulturális forradalom előfutárának, akinek az volt legnagyobb terve, hogy a műveltség segítségével a jólét magas fokára emelje a népet.

AZ EÖTVÖS-CSALÁD ERCSIBEN

Az Eötvös-család a Bereg megyei Vásáros-Naményből, a Tisza balpartján fekvő kis mezővárosból származott a Fejér megyei Ercsi községbe.¹ A Mária Terézia idejében bárói rangot kapott Eötvösök kapcsolatai akkor kezdődtek Fejér megyével, midőn ifjabb Eötvös Ignác,² a Habsburg-érdekekért buzgolkodó királyi főtárnokmester és alkancellár feleségül vette Ercsi földesurának, báró Lilien József osztrák lovaskapitánynak³ Anna nevű leányát. Ebből a házasságból született Eötvös József, aki — ha életművében nagyon sok ellentmondással is találkozunk — a reformkorban, majd a kiegyezés utáni korszakban a haladás ügyének egyik legnagyobb szószólója volt.

Ercsi Fejér megye keleti szélén, a Duna jobb partján terül el; története tulajdonképpen a faluval átellenben lévő Csepel-szigeten épített, de a falu határához tartozott monostor történetével kezdődik.⁴ 1238-ban IX. Gergely pápa levélben kérte az esztergomi érseket, hogy engedje át a bencések elhagyott monostorát a Magyarországon letelepedni szándékozó karthauziaknak. A tatárjárás idejében azonban a monostort annyira feldúlták, hogy a tatárok elvonulása után sem népesült be karthauziakkal. A monostorba később ciszterciták települtek.

Éltek-e karthauziak, vagy sem a Csepel-szigeti monostorban, amelynek alapkövei még ma is láthatók, történetileg tisztázatlan kérdés. A köztudat igennel válaszol erre. Emlékük sokszor foglalkoztatta Eötvös József képzeletét, midőn a karthauziakról írta meg első regényét.

A török hódoltság idején 1637-től kezdve Szapáry András, Győr megye alispánja volt Ercsi földesura. Szapáry András 1650-ben, mint pozsonyi királyi kamarai tanácsos, királyi adománylevelet nyert fia, Szapáry Péter számára, ercsi, rácszentpéteri és besnyői birtokokra. Ezzel a Szapáry Péterrel történt meg, hogy török fogságba jutva, Hamza bég eke elé fogatta és szántatott vele.⁵ Az adománylevelet kapott Szapáry Péter után a családnak csak három nemzedéke birtokolta az ercsi uradalmat; Szapáry Vince nővérét, Juliannát, vette feleségül báró Lilien József (1753—1828), Eötvös (József anyai nagyapja.

Báró Lilien József rendkívül ügyes gazda volt, aki magyarországi birtokán az angol mintájú, racionalizált nagybirtokok példáját valósi-

totta meg. Leányát, Annát vette feleségül ifjabb báró Eötvös Ignác (1786—1851); házasságukból két fiú született, 1813-ban József és 1817-ben Dénes.⁶

Lilien József halála után özvegye, majd ennek halála után veje, Eötvös Ignác főtárnokmester és alkancellár örökölte a hatalmas birtokot.

Az ercsi uradalmat az elavult, feudális, külterjes termelési rendnél már sokkal fejlettebb agrárkapitalista, belterjes termelési renddel fejlesztette Lilien József az ország egyik legjelentősebb nagybirtokává.⁷ Eötvös József ercsi gyermekkorát és ifjúságát ebben a környezetben töltötte. Életpályája kezdetét eleve meghatározta nagybirtokos osztályhelyzete. Az ercsi uradalomban töltött évek mégis döntően hatottak haladó szellemének kialakulására. Környezetében nemcsak az agrárkapitalista termelési renddel ismerkedett meg, hanem a kizsákmányolt szegényparasztság nyomorával is, amelyet csak fokozott az agrárkapitalista termelési rendszer.

Eötvös József lényegében nem élvezhette sokáig a nagybirtok anyagi előnyeit. Apja, Eötvös Ignác az 1840-ben hirtelen beütött pénzválság miatt csaknem egész vagyonát elvesztette. Eötvös József életrajzírói feljegyezték, hogy az Eötvös Ignácot hitellel ellátó ügyes bankár, — Pulszky Ferenc szerint Ullmann — azt javasolta a családnak, hogy a „törvényengedte minden furfang felhasználásával s a birtokviszonyok összeharagjával” kerülje el a csődöt. A fiatal Eötvös József, — aki már abban az időben megírta *A karthausi* című regényét, amelyben bemutatta a francia nagytőkés osztály erkölcselenségét — felháborodástól kipirult arccal utasította vissza ezt a tanácsot, mire a bankár megjegyezte: „Az ifjú báró pirul. Az ifjú báró szégyenli magát? Az ifjú bárónak nem lesz soha pénze.”⁸

Eötvös József még aznap lemondott apai örökségéről. Trefort Ágoston naplójának tanúsága szerint 1841-ben következett be a család anyagi válsága. A birtokkal kapcsolatos nézeteltérések miatt Eötvös József szakított apjával, mert — mint Pulszky Ferenc írta — „nem akart részt venni a furfangos eljárásokban”, elhagyta az atyai házat és régi jó barátjához, Trefort Ágostonhoz költözött, nála élt szerényen másfél évig.

Amikor Eötvös József 1841-ben elköltözött atyja házából, csak könyveit és kedvelt karosszékét vitte magával. Bár Ercsi nem volt szülőfaluja, gyermekkorának és ifjúságának sok szép emléke fűzte őt hozzá. Ezért is őrizte meg szívében haláláig oly hűségesen a kedves Duna-parti táj emlékét, hogy aztán végső akaratának megfelelően, ide térjen vissza, haló poraiban.

EÖTVÖS JÓZSEF FEJÉR MEGYEI ÉVEIBŐL

Eötvös József 1813 szeptember 13-án született Budán, szülei a Szent György tér 10-es számú házban laktak. Gyermekkorát azonban csaknem kizárólag anyai nagyatyjánál, báró Lilien Józsefnél, Ercsiben töltötte.⁹ Tizenkét éves koráig csak törte a magyar nyelvet, anyanyelve német volt, édesanyja nem tudott magyarul. Iskoláit magánúton, Ercsiben végezte. A rendkívül eleven eszű, csintalan gyereket szülei csak a gimnázium két felső osztályába írták be nyilvános tanulónak a budai gimnáziumba. A két felső osztályt az 1824/25 és az 1825/26 évben végezte el „*eminens primus*”-ként.

Életrajzírói rámutatnak arra a hatásra, amelyet nevelője váltott ki benne kora ifjúságától kezdve. Apja, a mogorva, de őszinte, becsületes Pruzsinszky Józsefet¹⁰ bízta meg fia nevelésével. A Martinovics-perben Pruzsinszkyt is börtönbüntetéssel sújtották, mert tagja volt a Szabadság és Egyenlőség Társaságnak. Büntetését részben a brünni Spielbergben töltötte, ahol Kazinczy Ferenc is raboskodott, s vele egyidőben Silvio Pellico, az olasz carbonari-mozgalom vezetője. Kiszabadulása után Festetics György muraközi birtokán volt egyideig gazdatiszt. Eötvös József tizenkét éves volt, amikor apja, 1825-ben Pruzsinszkyt nevelőnek fogadta mellé, aki ezt a tisztséget több éven át töltötte be az ercsi házban.

Az Eötvös-név gyűlöletes volt országszerte, a nép megvetéssel mondta ki az Eötvös-nevet. Fejér megyében is gúnyversek szálltak a nép ajkán idősebb Eötvös Ignácról,¹¹ aki az alkotmányellenes újoncozásokkal és kíméletlen adóbehajtási intézkedésekkel vált különösen népszerűtlenné az országban, de megvetéssel beszéltek fiáról, ifjabb Eötvös Ignácról is, az 1831-es koleralázadás véres elnyomására küldött királyi biztostól. Bizonyára a gyermek Eötvös Józsefnek is fülébe jutott az egyik ilyen gúnyvers nagyapjáról és apjáról:

„A haza nem várhat semmi jót fiadtól,
Mert nem messze esik az alma fájától.
Ő belőle sem lesz egyéb, mint gazember,
Így jár az a haza, melyet Isten megver.”

Eötvös életrajzírói egyként hitelesnek tartják azt a történetet, hogy a budai gimnáziumban Eötvös mellé nem akartak leülni a diákok, mert apját és nagyapját hazaárulónak tartották.¹² S mikor a megbántott lelkű fiú megkérdezte Pruzsinszkytól: „Igaz-e, hogy a nagyapa hazaáruló?” — kertelés nélkül ezt felelte: „Az bizony, apád is az, s te is annak készülsz, hiszen még magyarul sem beszélsz becsületesen.” Eötvöst rendkívül érzékenyen érintette ez a válasz és nagy buzgalommal kezdett magyarul tanulni, néhány hónap múlva pedig fogadalmat tett osztálytársai előtt, hogy csak hazájának lesz szolgája, s nevének népszerűtlenségét hazafiságával és hűségével felejteti el.

Pruzsinszky József franciás műveltségű ember volt, Rousseau-ért, Voltaire-ért, a francia enciklopédistákért lelkesedett. Eötvös József édesanyja, akit rajongásig szeretett, német műveltségű asszony volt, ő meg Goethe szeretetét plántálta fia szívébe. Ilyen útravalóval indult az ifjú Eötvös szellemi fejlődése.

Még budai gimnázista korában kötött barátságot Pauler Tivadarral,¹³ — aki később Dénes öccsének nevelője lett, — Lukács Móricc¹⁴ és legjobb barátjával, Szalay Lászlóval.¹⁵ Ez utóbbival együtt íratkozott be a pesti egyetemre. Itt 1828-tól 1831-ig bölcsészeti és jogi tanulmányokat folytatott. Tanárai között volt Veszerle és Horvát István¹⁶ is. Eötvös József sok év múlva visszaemlékezvén Veszerle előadásainak ama hatására, amelyet az ifjúságból kiváltottak, midőn a francia forradalom történetét magyarázta, arról írt, hogy ezekben az előadásokban „a demokratia szellemének első fúvalmai lengik át a hazát”. Különösen szívesen hallgatta Horvát István hazafias előadásait. Amikor Horvát István, aki Székesfehérvárott született „tisztes mesterember fiaként”, 1846-ban hatvanhárom éves korában meghalt, Eötvös József így jellemezte őt: „Nem volt tanítóink között, kitől annyian tanulták volna a hazát szeretni.” Horvát István révén ismerkedett meg 1828 tavaszán az ifjú Eötvös és Szalay az agg Virág Benedekkel, majd a Pestre látogatott Kazinczy Ferencel. Néhány év múlva Eötvös Széphalom remetéjének ajánlotta első nyomtatásban megjelent művét, *A kritikus apotheosisa* című polemikus írását,¹⁷ amelyben gúnyosan támadta Bajza Józsefet, s megvédte Kazinczy Ferencet. 1831-ben, az iskolapadból kilépő Eötvösnek Kazinczy ezekkel a szavakkal ajánlotta a pannonhalmi útleírását: „Nevelkedjél, kedves ifjú, s légy, a kit várunk”.¹⁸

Az a fiatal írócsoport, amelyhez Szalay Lászlóval együtt Eötvös József is tartozott, az idős írók közül Kazinczy Ferencet és Szemere Pált tisztelte mindenekelőtt. Szalay László 1831-ben patvaristája volt Csekén Kölcsey Ferencnek, akivel Eötvös az 1832/33-as pozsonyi országgyűlésen személyesen is megismerkedett, s benne rokonlélekre talált.

Kölcsey barátjává fogadta Eötvöst,¹⁷ ő pedig mesterének vallotta a Himnusz költőjét, aki a történelemből megtanulta, hogy Hellasz és Róma lehet minden hely, ahol az emberek hazájukat szeretik és értehalni is tudnak.

Tanulmányainak befejezése után Ercsiben és Pozsonyban tartózkodott legtöbbit. A pozsonyi országgyűlésen megismerkedett Széchenyi Istvánnal, Kossuth Lajossal, Deák Ferencel,²⁰ Wesselényi Miklóssal. Ercsiben gyakran meglátogatták őt barátai, Szalay László, Lukács Móric, Pauler Tivadar, később baráti köréhez tartozott Pulszky Ferenc²¹ és Trefort Ágoston.²²

Az Eötvös-család Ercsiben a nagyobbik kastélyban lakott. A külföldön egyszerű épületben bolthajtásos üvegfolyosó és kertre néző terasz volt. A másik, kisebbik lakot a vendégeknek tartották fenn. Itt lakott Eötvös József is barátaival. Trefort Ágoston, aki később sógora lett és Pauler Tivadar — Dénes öccse nevelője — a családhoz tartozott.²³

Eötvös József és fiatal barátai — ha Ercsiben együtt voltak — főleg irodalmi és történelmi tanulmányokkal foglalkoztak, műveltségük fejlesztését tartották legfontosabb feladatuknak. Eötvös ekkor fordította le Ercsiben Goethetől a *Götz von Berlichingen*-t és itt ismerkedett meg Victor Hugo műveivel. Baráti körükhöz tartozott az Eötvösnél három évvel idősebb Palocsay Tivadar.²⁴ Eötvös életrajzírói Palocsay Tivadart könnyelmű, lángeszű embernek emlegetik, akiben sok volt lord Byron szertelenségéből és Heine csipős gúnyjából.²⁵ Ifjú éveiben több közös csínyt követtek el, ezért is Palocsayt egyes életrajzírók Eötvös rossz szellemének tartották.

Palocsay szenvedélyesen lelkesedett az irodalomért, maga is írt verseket német nyelven. Ezekben a versekben a világból kiábrándult, pesszimista, világfájdalmas hang jellemzi. A két fiatal embert bizalmas barátság kötötte egymáshoz.

Eötvös József életében 1833-ban, az ügyvédi oklevél megszerzése után, új fordulat következett be: hivatalt vállalt Fejér megyében. Atyja tiszteletbeli megyei aljegyzőnek nevezte ki, hogy megismerje a megye szervezetét.

Eötvös József tiszteletbeli megyei aljegyzővé történt kinevezéséről a megyei jegyzőkönyv az 1833. évi július 9-iki közgyűlési beszámolójában ad hírt:

„Ismét Fő Ispány Úr Ó Exceleenciája f. é. Július 5-ről költt Levelére hírül adja, hogy Bátor Eötvös Ignác Al Cancellarius Úr fiát, ezen megyébe Tiszteletbeli Al Jegyzőnek kinevezni méltóztatott. Az összevgyűlt Karok és Rendek ezen kinevezését Bátor Eötvös József Úrnak közörömmel fogadván, ez itt megjegyeztetik.”

Mint „betsületbeli aljegyző” először a szeptember 2.-iki kisgyűlésen vett részt. A megyei jegyzőkönyvben a jelenlévők névsora alatt ez olvasható:

„Nagy Méltóságú Főispány Úr Ő Extellentiaja által f. é. TK 1953 és 1954-ik számai alatt Vásáros Naményi Bárá Eötvös József Úr tiszteletbeli Al Jegyzőnek, Petrás Károly Úr pedig Esküdtnek kineveztetvén, ezek mind ketten a szokott hitet letették.”

Eötvös Józsefnek volt bőven alkalma megismerni a megyei kisgyűléseken és közgyűléseken nemcsak a megye szervezetét, hanem a nép életét a maga kendőzetlen valóságában. Tulajdonképpen már ekkor gyűjtötte hatalmas élményanyagát a megyei rendszert leleplező nagy regényéhez, *A falu jegyzőjé*-hez.

Az 1833. évi szeptember 2-i kisgyűlés után 1835 tavaszáig Eötvös József szorgalmasan részt vett a megyei kisgyűléseken és a közgyűléseken. Amikor búcsút vett hivatalától, a megyei jegyzőkönyv következőképpen számolt be erről:

„Eötvös József, a Megyei Al Jegyzői Hivatalából történt kilépte után a Megyei Tagjaitól búcsúját veszi. Eötvös József folyó Eszterdei Április 24-ről nmtsgú. gróf Cziráky Antal Fő Ispány Úr által kineveztetett Al Jegyzői hivatalból, melyben 1 és 1/2 Esztendeig munkálkodott, kilépve, a Karok és Rendek és Tisztikar tapasztalt hajlandóságát megköszöni. Ez itt megjegyeztetik.”

Eötvös József névalírása a megyei jegyzőkönyvben többször előfordul a beszámolók alatt. Először az 1833. évi július 13-iki kisgyűlés alatt találkozunk aláírásával. Ez volt első hivatalos ténykedése, a kisgyűlés jegyzőkönyvének utólagos aláírása.

*Megdovasta, és e' következésio helyen igazoltotta, 490 lap. 24.
Az 1833. évi július 13-iki kisgyűlésen a megyei jegyzőkönyvben*

*D. Eötvös József
Aljegyző*

Eötvös József aláírása a Fejér megyei közgyűlési jegyzőkönyvben

Ugyanezekben a hónapokban volt Fejér megye tiszteletbeli aljegyzője Eötvös József ifjúkori barátja, Palocsay Tivadar is, aki aljegyzői tisztségéről valamivel később mondott le.

Palocsay Tivadar nemsokára, még 1835-ben meghalt, huszonhat éves korában. Halálának körülményeiről közelebbit nem tudunk. Eötvös Józsefet barátjának hirtelen halála mélyen megrendítette. Erről tanúskodnak azok a levelek, amelyekben Palocsay haláláról írt Szemere Pálnak és Kölcsey Ferencnek, akiket arra kért, segítsenek neki abban a törekvésében, hogy Palocsay Tivadar németül írt versei magyar nyelvű kiadásával méltó emléket állíthasson barátjának. Waldapfel József³ a Szemere-tárban több Eötvös-levelet talált Palocsay Tivadar halálára vonatkozóan. Az egyik levélben, amelyet 1836 február 26-án írt, így emlékezett meg Eötvös elhunyt barátjáról:

„Palocsay meghalt, kinek a végzet szívet adott, s fájdalmakat a szívhez. Kinek az élet keserveket ad emlékül, s a remény csak megszünésről szól, annak barátot is ad, szelíd vigasztlót, ki vele hordja fájdalmait, vele éli gyönyörjeit, vele remél, vele emlékszik, kiben önmagát találja fel s kiben önmagával megbékül; ily barátom volt Tivadar.”

„Ő meghalt; előttem fekszenek az árva énekek, az elhúnytra intve egyszersmint s ígéretünkre. Hozzá fogtam művemhez, de azonnal érzem gyengeségemet, a versnem sok helyet nehéz, poétai ügyességem gyenge, mit tegyek, így gondolék kétségbeesve magamban, akkor Kegyed jutott eszembe, a Magyar Sonette alkotója, így vigasztalám magamat, talán egy pár sonette fordítását fel fogja vállalni; s kikerestem a sonetteket, s ím küldöm.”

Megdovasta, és e' következésio javításokkal

*Épít 500
709 213 32 Kétfeliratott f. e. December hitelesítéssel*

*Jegyző B. Palocsay Tivadar
Aljegyző*

Palocsay Tivadar aláírása a Fejér megyei közgyűlési jegyzőkönyvben

Eötvös levelében arra kérte Szemere Pált, hogy ne tagadja meg kérését, szegény barátja versei csak az ő (Szemere) alkotó keze alatt „honosodhatnak meg”. A versek magyar fordításait még júniusban akarja sajtó alá bocsátani, mert júliusban külföldre utazik. A levélhez mellékelte öt Falocsay-vers német szövegét.

Hasonló levelet írt Eötvös József Kölcseynek is, akivel Pozsonyban forrt össze lelkileg, s ha bár évek múltak el, mióta elváltak egymástól, most „egy szent kötelesség miatt szól”. Levelében ezt írta Kölcseynek:

„Palocsay meghalt, ő, kit csak én ösmertem, kit kevesen szerettek s senki sem csudált, sírjában pihen most, elfelejtve a hontól, csak ellenségeitől említve még. Tisztán ment át az életen, ő, mint idegen, s e föld nem nyújtja vigasztalást a szenvedőnek, mint könyveket, és a Poesist, azon Poesist, melynek másája fájdalom s babérja egy szomorú fűz.

Mikor utolszor elváltunk, ő ép egészségben, s én nem sejdítve még, hogy vég kézszorítását érzem, kért, fordítanám némely verseit magyarra, mert kínos, ha arra gondol, hogy valaha hazája költői közé nem számíthatatik — én megígértem. Azóta meghalt, nem láttam többé, de teljesítem vég kívánatát, mely szent hagyományként barátomra int s vigasztal egyszersmint. Nem bízva eleget ön erőmbe, s ösmérve barátságodat, itt küldök egy Balladát, — látni fogod, mit vesztett Tivadarral a hon — kérlek fordítsd, ügyes kezed új szépségeket adand a mélyen érzett műveknek, a hon örülni fog költőjének, mely csak halála után lett az övé. Ha valaha barátomnak nevezhettelek, ne tagadd meg e kérésemet. Életemnek legszebb célja őt dicsőíteni, segíts te is babért fűzni elhagyott sírkövére.

Barátod Eötvös.”

A levélhez mellékelte barátja két versének német szövegét, egyúttal arra kérte Kölcseyt, hogy áprilisig fordítsa le a verseket, s írja meg, hogy vállalja-e, mert ha nem, akkor maga fordítja le.

Kölcseynek, úgy látszik, tetszettek Palocsay Tivadar versei, erről tanúskodtak Eötvös József következő levelei, amelyeket ez ügyben írt még hozzá. Ime, néhány sor az egyikből:

„A mit Tivadar költeményeiről mondasz, való: ő nem nyerhet fordításaik által, de a nemzet nyer, litteraturánk gazdagodik e hagyománnyal, azért iparkodom, azért fáradok; szívem két legerősebb érzeménye, a barátság s hon szeretet egyesül e munkánál, azért folytatom oly szünetlenül.

Gyönyörűnek nevezted Tivadar egyik dalát — vedd köszönetemet e szóért, édes vala tőled hallanom azt, mit e szív oly régen, oly erősen hitt, Tivadar költő volt, s ha bár egy versét sem bírnám, az vala mégis. A szerelem, a barátság rimét dobogja szíve, s költő az, ki e kettőt érezi, oly erősen érezi, hogy e föld minden tapasztalásaival, minden iróniájával ez érzeményt sértheti bár, de nem gyengítheti.”

Eötvös József barátja költeményeinek magyar fordítását szerette volna a Magyar Tudós Társasággal kiadatni. Végül is nem került sor a fordítások kiadására, Eötvös József németül jelentette meg Palocsay verseit, amelyeknek posthumus kiadásához ő írt előszót.²⁷

Ifjúkori barátjának azonban igazi emléket első regényében, *A kart-hausi*-ban állított.

* * *

A megyei hivataláról lemondott Eötvös József 1835-ben Bécsbe került, a magyar királyi udvari kancelláriához, ahol gróf Reviczky Ádám mellett volt tiszteletbeli fogalmazó. De apjával már előzetesen megállapodott abban, hogy ha ezt az állást elnyeri, akkor rövidesen háttal fordít a hivatalnoki pályának. Bécsből 1836 elején tért haza Ercsibe. Ekkor ment át azon a lelkiválságon, amelyet ifjúkori barátjának, Palocsay Tivadarnak hirtelen halála okozott benne. Ebből a világfájdalmas hangulatból, úgy látszik, szerelmi kalandja rázta fel: Ercsiben udvarolgatni kezdett Redliné Rudics Antónia postamesterné leányának, Bettynek.²⁸ Bizonyára ez a szerelem is közrejátszott, hogy Eötvös családja jónak látta a régóta tervezett külföldi utazás megvalósítását. Eredetileg három évre tervezte a külföldi utat, de csak egy évig tartott. 1836 nyarán indult útnak, bejárta Svájcot, Németországot, Hollandiát, Franciaországot, Angliát. Útjáról hazatérve, atyja — Sáros megye főispánja — Eperjesre nevezette ki a kerületi táblához ülnöknek. Itt mélyült el barátsága Pulszky Ferencsel. 1838 június 12-én a Borsod megyei Sály községben meghalt nagyatyja, idős Eötvös Ignác. A haláleset után Eötvös Sályra költözött, a családi birtokra, ahonnan azonban gyakran járt szüleikhez Pestre és Ercsibe. Az 1838. évi március 13-iki nagy dunai árvíz Pesten találta. Sályról Eötvös 1839-ben Pestre költözött azzal a szándékkal, hogy egyre tevékenyebben kapcsolódjék be a politikai életbe, s küzdjön azokért a célokért, amelyeket barátaival: Lukács Móriccál, Szalay Lászlóval, Trefort Ágostonnal, Pulszky Ferencsel együtt tűzött maga elé, a társadalmi haladásban és a közművelődésben átalakuló új Magyarország megeremtéséért.

De mielőtt életének új fejezete kezdődne, találkozott azzal a leánnyal, aki elkíséri majd élete végéig tartó küzdelmeiben.

1839 december végén és 1840 január első napjaiban Liszt Ferenc külföldi diadalútjait megszakítva — a pesti Zenei Egyesület meghívására — néhány hangversenyt adott Pesten.²⁹ Hangversenyei lázba hozták a felvilágosult reform-nemességet, amely tüntetően lelkesedett Liszt Ferencért, nemcsak kivételes művészete miatt, hanem azért is, hogy rokonszenvét nyilvánítsa George Sand iránt érzett barátságáért. Az első Liszt-hangverseny 1839 december 27-én volt a régi Redoute-terem-

FEJER MEGYEI MŰZEUMOK
KÖNYVTÁRA
Leltári szám: 25.186

ben. Ezenkívül még négy hangversenyt adott azokban a napokban Pesten, az egyiket a Nemzeti Színház javára, egyet pedig az alapítandó Zenede céljára. A világhírű művésznek páratlan ünnepeletetésben volt része Pesten. A város díszpolgárává választotta. Vörösmarty Mihály ódát írt Liszt Ferenchez, akit így szólított meg: „*Hírhedett zenésze a világnak, Bárhová juss, mindig hű rokon.*” Ódájában ezt kérdezte tőle a költő: „*Van-e hangod a beteg hazának?*”

A haladó gondolkodású nemesség számára ezek a hangversenyek a művészi élményen kívül alkalmat adtak a forradalom utáni Franciaország tanítványának, Liszt Ferencnek ünneplésére is. Természetes, hogy Eötvös József is megjelent a hangversenyeken. A művész tiszteletére rendezett bálók egyikén táncolt először a két barát. Eötvös József és Trefort Ágoston a pesti zenei életben nagy szerepet játszó Rosty Albert leányaival, Ágnessel és Ilonával. Ágnes Eötvös szívét hódította meg, a fiatalabbik leány, Ilona pedig Trefortnak tetszett meg. Később szinte egy napon érlelődött meg a két ifjúban a házasság terve.

Eötvös József 1842 februárjában kérte meg Rosty Ágnes kezét.³⁰ Az eladósodott ercsi uradalom ekkor már csak névleg volt Eötvös-birtok. Az elszegényedett ifjú báró eljegyzése alkalmával *A karthausi* egy példányát adta ajándékba menyasszonyának. Néhány hónap múlva, 1842 őszén tartották meg az esküvőt a Békés megyei Csabacsüdön, Rosty-ék családi birtokán.

A házassággal Eötvös József boldog családi otthont teremtett magának.³¹ Apósának, a haladó gondolkodású, nagyműveltségű földbirtokosnak Fejér megyében, Dunapentelén — a mai Sztálinvárosban — volt birtoka. Az ercsi uradalomban 1841-ben bekövetkezett anyagi katasztrófa után³² Eötvös József centralista baráti köre — Lukács Móric, Szalay László, — ezentúl a Rosty-házban gyűltek össze. Rosty Albert egyébként fiatal korában baráti kapcsolatot tartott fenn Brunsvik Ferencsel, Martonvásár földesurával, akinek — Brunsvik Teréz Naplója szerint — iskolatársa volt. Brunsvik-Teréz feljegyzése arra enged következtetni, hogy Rosty Albert bécsi tartózkodása idejéből személyesen is ismerte Beethovent.

A házasság révén Eötvös József még inkább haladó szelleművé vált. Rosty Albert édesapja, Rosty Pál³³ annak idején, akárcsak Eötvös nevelője, Pruzsinszky József, — szintén belekeveredett a Martinovics-perbe és több hónapig sinylődött fogságban, mert tudott a titkos társaságról. Eötvös József azok közé a kevés számú magyar nemesek közé tartozott, akikben a nemesi birtokososztály fokozódó lelkiismereti válsága tükröződött. Gondolkozásukat, tettüket megszabta a francia forradalom tanulsága, hogy az uralkodó osztály felelőssége többé nem vitat-

ható el a baromi sorba taszított „pórcsorda” véres dühöngése miatt. A parasztforradalomtól való félelem élménye volt az, ami lényegében a nemesi liberalizmus világnézetén belül megszabta a forradalom értelmezését, — ez a felismerés gondolkozásukban, tettükben mégis a társadalmi haladást szolgálta. Rosty Albert egyike volt azoknak a felvilágosult földbirtokosoknak, akik először mondtak le Fejér megyében a nemesi földbirtok adómentességének kiváltságáról és önadóztatást kértek maguk ellen, még mielőtt az országgyűlés megszüntette volna a nemesi birtok adómentességét. Erre vonatkozó javaslatát Madarász József nyújtotta be Fejér megye közgyűlésének 1845. évi február 17-i és 18-i ülésén, amint erről a megye közgyűlési jegyzőkönyve beszámol. Rosty Albert folyamodásához egyidejűleg csatlakoztak Fiát István, Salamon Lajos, Madarász László, Meszlényi Rudolf, Kovachich Öszint, Horváth László, Madarász József, Kenessey Ferenc és Márkus István földbirtokosok, akik — mint a megyei jegyzőkönyvben olvassuk — „szinte érezvén azon igazságtalanságot, hogy a hazában a kiváltságos nemesi osztály jelennen semmi közterhet nem visel”, nyomatékosan is hangsúlyozzák, hogy — „ők a nem adózási igazságtalanságnak tovább részesei lenni nem akarnak, hanem a közterheket birtok arányában a jövő közgyűlésre általuk benyújtandó igazságos feltételek mellett viselni kívánják — melly végre az adózási arány megismeréséhez szükséges adatokat a nemes megye levéltárából részökre kiadatni kéri.”

A megye jegyzőkönyve szerint „az ajánlatok elfogadtatnak ugyan, azonban a folyamodási kitételekben a Karok és Rendek nem osztóznak, egyébiránt a kért adatokra nézve, amennyiben az ajánlott fizetési arányt szabályozó kulcsot vagy rovatos összeveirást érdeklík, a folyamodók részére leendő kiadatás megrendeltetik. Miről Levéltárnok Úr mihez tartás végett tudósítatik.”

1845 februárjában, amikor Rosty Albert javaslata elhangzott Madarász József ajkáról Fejér megye közgyűlésén, Eötvös József már megírta legjelentősebb művét: *A falu jegyzőjé-t*. Benne a valósághoz híven adott társadalomrajzot arról a megyei rendszerről, amelyben minden kötelesség a jogfosztottaké és minden jog a kiváltságosaké volt.

* * *

Az országgyűlés idején, míg az országgyűlés Pestre nem költözött, — Pozsonyban élt Eötvös József a feleségével. Amikor 1840 február 26-án a pozsonyi főrendiházban elmondotta szűzbeszédét, akkor is a közművelődés képviselője volt, aki a műveltséggel nemzetének nemcsak tudást és erőt, hanem megnyugvást és boldogságot akart adni, emberszerefe-

tével népének nem alamizsnát kért, hanem mindenekelőtt igazságot és jogot kívánt kiharcolni. Ezért első beszédét is azzal kezdte, hogy a törvényhozás jogai és kötelességei között „*egy sincs, melynek teljesítése a nemzetre áldóbb és elmulasztása károsabb lehetne, mint azon jog és kötelesség, mely a törvényhozásnak a nevelés elrendeltetése iránt adatott.*”

A főrendi táblán Széchenyi István, Wesselényi Miklós, Teleki László, Batthyány Lajos mellett hatásos szónoklatokat mondott a reformok szükségességéről, szót emelt a szabadelvű eszmékért, így a egyes házasságokból született gyermekek nevelésének, a zsidók polgárosításának, a szólásszabadságnak kérdésében, szembeszállt a maradisággal, az egyházi fanatizmussal. Batthyány oldalán az ellenzék sorai között harcolt a haladás ügyéért.

1841-ben a *Pesti Hírlap* vezércikkei miatt, vita támadt Széchenyi és Kossuth között. Eötvös röpiratot adott ki „*Kelet Népe és a Pesti Hírlap*” címen, a röpiratban védelembe vette Kossuthot. Ez a röpirat már világosan megmutatta Eötvös politikai programját: polgári jogrendet kívánt adni az országnak, az egész nemzet közreműködésével, kiterjesztve azonban a nemzet fogalmát az addig jogfosztott népre is. Ebben a röpiratban már megtalálható Eötvös egész reform-terve: a megyei rendszer elleni harc, mert a megye szervezete miatt nem valósítható meg a polgári jogrend, sem a népképviselő, a felelős kormány, a jobbágyfelszabadítás és sok más reform. Mikor később, 1844 közepén, a *Pesti Hírlap* irányítását Szalay László, Csengery Antal, és Kemény Zsigmond társaságában Eötvös vette át, tovább küzdött a felelős parlamenti kormány és a népképviselői országgyűlés törvénybe iktatásáért. A legerősebb érvekkel harcolt a nemesi kiváltságok és megyei rendszer ellen.

Szalay, Eötvös, Kemény, Csengery, Trefort reformálni akarták az állam minden részletét, azért nevezték őket centralistáknak, mert az államhatalom központosítását sürgették. Eötvös fájdalommal állapította meg, hogy az országban minden jog csak a kiváltságos nemesi osztályt, legfőként pedig az arisztokratákat illette meg. Állásfoglalása miatt élete végéig népszerűtlen volt a mágnások körében. Később a *Gondolatok*-ban így írt erről: „*Nekem rossz néven veszik sokan, hogy az arisztokratákat nem tisztelem eléggé; és ámbár körökben születtem, hozzájuk semmi rokonszenvet nem érzek. Furcsa vád. Vajon a folyó vizének azon részét, mely a nap sugaraiban csillog, mily józan ember tartja a többinél különbözönek?*”

Eszméi 1848-ban valóra váltak. Az első magyar felelős miniszteriumban övé lett a vallás- és közoktatásügyi tárca. Minisztersége mind-

össze öt hónapig tartott; egyik első dolga volt, hogy beterjesztette a kötelező népoktatásra vonatkozó törvényjavaslatot.³⁴ A forradalmi események elől 1848 őszén külföldre ment. Néhány évig Münchenben élt családjával.

* * *

Eötvös József huszonnyolc éves volt, amikor 1841-ben elköltözött az ercsi szülői házból. Gyermekkorának és ifjúságának évei sok emlékekkel kötődtek Ercsihez; kapcsolatai a megyével nem szakadtak meg házassága után sem, sőt tovább erősödtek.

Az ercsi uradalom, amely 1828-ban Eötvös Ignácra szállt, 1841-ben nehéz anyagi válságba került. A birtok tönkremenéséhez nagyon sok ok játszott közre, azonkívül, hogy Eötvös Ignác különben sem értett úgy a szakszerű gazdálkodáshoz, mint apósa, Lilien József. Anyagi romlása miatt 1841-ben minden állásáról lemondott, hogy kiadásait összevonja. A csődöt nem tudta mégsem elkerülni, 1845-ben birtoka gazdát cserélt.

Anyagi bukása után Eötvös Ignác Fejér megyében, Velencén haszonbérbe vett földön gazdálkodott. Itt halt meg 1851 augusztus 21-én. Eötvös József atyja halála előtt fél évvel érkezett vissza külföldi emigrációjából. Velencén még néhányszor felkereste az ott nagyon szerény körülmények között élő atyját. Ezt a vidéket, a Velencei-tó környékét, különben is nagyon szerette. Időnként meglátogatta a nemzet nagy költőjét, Vörösmarty Mihályt, aki a közeli Pusztá-Nyéken lakott.

1854 őszén ismét Velence községben járt Eötvös József. Ekkor kérte el Vörösmarty Mihálytól *A vén cigány* kéziratát, hogy Csengery Antalnak vigye el a költeményt, amelyet a költő *A Magyar Nép Könyvé*-be szánt.³⁵ Csengery a verset átadta Kemény Zsigmondnak, aki Vörösmarty ódáját a *Pesti Napló* 1855. évi június 28-i számában jelentette meg a tárcarovat élén. Kemény Zsigmond a vers megjelentetése előtt néhány nappal, június 22-én vette át a *Pesti Napló* vezetését, mint a lap felelős szerkesztője. Érdekes, hogy ugyanabban a számban, amelyben megjelentette a Vörösmarty-ódát, a nap hírekben Eötvösre vonatkozó kis hírt olvashatunk: „*A veronai hivatalos lap, b. Eötvös Józsefnek A falu jegyzője című regényét közli olasz fordításban. E jeles regény eddigelő német, francia, és angol fordításban jelent meg.*”

A Szózat költőjének emléke mélyen élt Eötvös lelkében. 1860 május 15-én, midőn a Magyar Tudományos Akadémia küldöttségének tagjai Eötvös József akadémiai elnök vezetésével a Somogy megyei Nikláról, ahol Berzsenyi Dániel és a Zala megyei Balatonfüredről, ahol Kisfaludy Sándor emlékünnepeken vettek részt, hazatérőben voltak, Székesfehérvárott tiszteletükre közebédet rendeztek. Az egyik ünnepi felkö-

szöntőben került szóba, hogy Fejér megyének is van tartozása nagy költőfiával szemben: Vörösmarty Mihály itt született a megyében, Székesfehérvárott volt gimnazista. Ekkor vetődött fel a megyeszékhelyen felállítandó Vörösmarty-szobor terve, amelyet Eötvös József kezdettől fogva lelkesen felkarolt. A székesfehérvári Vörösmarty-szobrot, amelynek felállítására országos gyűjtést rendeztek, 1866 május 6-án avatták fel, még a kiegyezés előtt.³⁶ Az ünnepség egyetlen hatalmas tiltakozás volt a nemzeti elnyomás ellen, ezért is vett részt az ünnepségen olyan hatalmas tömeg. A *Pester Lloyd* szerint „az utolsó koronázás, 1527 óta az ős Székesfehérvár ily tömeget aligha látott.”

* * *

Eötvös Józsefnek élete végéig szoros kapcsolatai voltak Fejér megyével. Apósa, Rosty Albert még 1847-ben halt meg, hatvannyolc éves korában. A dunapentelei Rosty-birtokon ezután sógora, Rosty Pál gazdálkodott, akit Eötvös nagyon szeretett. Rosty Pál művelt, főleg természettudományokkal és zenével foglalkozó férfi volt; a szabadságharcban mint Károlyi-huszár vett részt, majd Világos után kimenekült az országból, s együtt lakott az Eötvös-családdal Münchenben.

Eötvös József Rosty Pállal utazott utoljára 1870 nyarán Karlsbadba, ahonnan szeptember 3-án együtt mentek Regensburgba, a német Nemzeti Pantheon, a Wallhalla megtekintésére.

Élete végén Rosty Pál jelentette számára az utolsó kapcsolatot Fejér megyéhez, néhány sírhanton kívül.

FEJÉR MEGYEI VONATKOZÁSOK EÖTVÖS JÓZSEF IRODALMI MUNKÁSSÁGÁBAN

Eötvös József kevés költeményt írt, mindössze harmincegynéhány jelent meg nyomtatásban. Írói pályáját verssel kezdte: első kiadott műve az a kis színmű volt, amelyet jambikus sorokban írt 1831-ben *A kritikus apotheosisa* címén Kazinczy védelmében, Bajza József ellen. Lírai versei közül az elsőt 1833-ban írta. Ettől kezdve tizenöt évig tartott lírai korszaka.

Eötvös költészetében két élesen elkülönítő hatással találkozhatunk. Az egyik a XVIII-ik század második felének érzelmes, erkölcsi irányú költészete, a másik a XIX. század lázadó, demokratikus romanticizmusa.

Versei értékes adatokat adnak költőjük belső történetéhez. A versek egy részét abban az időben írta, amikor Ercsiben élt. Első költeménye *A megfagyott gyermek* volt, amelyet 1833-ban írt. A vers Eötvös szívének első kiáltása volt az emberek részvételéhez az elesettek, árvák, szenvedők megsegítése érdekében. Benne megtaláljuk már Eötvösnek azt a nemes altruizmusát, amely végig kíséri majd egész élete pályáján, irodalmi és politikai működésében egyaránt. Szinte úgy érezzük, hogy a „gyermek” maga a sokat szenvedő nép. Ugyanígy személyes élményből fakadt például a *Búcsú* című, 1836-ban írt költeménye, amelyet Gyulai Pál a legjobb magyar ódák közé sorozott. Ezt a költeményt 1836-ban írta, mielőtt hosszabb külföldi útjára indult. E költemény híven kifejezi a reformkorban hazájáért oly sokat tenni akaró Eötvös lelkiállapotát, a költőt nem a régi, nemesi múltba révedés jellemzi, hanem a tettekkel épülő új, emberséges, boldog társadalom távlata, a boldoguló nép látványa. Mily igaz hazaszeretet árad ezekből a sorokból:

*Isten veled, hazám, bátrak hazája,
Isten veled, ti völgy, ti zord hegyek!
Gyermek-reményim, s bánatim tanyája
Isten veled, én messze elmegyek.
Ha visszatérek, boldogan, hon,
Hadd lássam népemet virányidon.*

— — — — —

Az ég egy kincset ad minden hazának
S a nemzet híven őrzi birtokát;
Császárról szól a francia fiának,
Büszkén mutatja Róma ó-falát,
Hellasznak kincse egy elomló rom:
Tiéd hazám e szentelt fájdalom.

Ez a szentelt fájdalom a magyar föld varázsa Eötvös szemében, számára ez a fájdalom drágább a külföld minden szépségénél. Vallja, hogy éppen szenvedéseiert kell még forróbban szeretni a hazát.

Nem véletlen, hogy a hazáját oly lángolón szerető Petőfi 1842-ben, a pápai önképzőkörben ezt a verset választotta szavalásra, Vörösmarty Liszt Ferenchez írt ódájával együtt.

Ha a megfagyott gyermekről írt érzelmes hangú versében a német Uhland költészetének hatása érezhető, a *Búcsú*-ban már a francia romantikából kölcsönzött hangra figyelhetünk fel. Eötvös ekkor már Ercsi-ben lefordította Victor Hugo *Angelo*-ját, amelyhez írt előszavában így vallott lelkesen a francia költő-apostolról, akit ezentúl mesterének tartott: „*Felette szent, felette nagy vala neki a poesis, mintsem hogy játékként, czélnak tartaná, neki eszköz vala, melyet használt, hogy népét erősítse, s az erő erény. Igazság az, mit keresett, mit feltalált és azért fog élni, legnagyobb tanúja korának.*” S ugyanitt írta: „... a poesisnak van hazája, van százada, s csak ott érteni őt egészen.”

Ezek a vallomások Eötvös egész írói működésének *ars poetica*-ját jelentik majd. Művészi hitvallását néhány év múlva, 1846-ban versben is megfogalmazta *En is szeretném...* kezdetű költeményében, amelyben arról írt, hogy ő is szeretné szépen zengő sorokban, nyájas dalokban megénekelni a szép természetet, kedvesét, Tokaj borát, ha nem látna égő könnyeket maga körül, ha nem hallana jajsztót mindenünnen, ha nem éji sötétség borítaná a magyar tájat:

*De engem fölver nyájas képzetimből
Komoly valónak súlyos érczkara;
Fajom keserve hangzik énekimből,
Dalom nehéz koromnak jajszava.*

Mit ezrek némán tűrve érezének,
Eltölti égő kinnal lelkemet:
Mért bámulod, ha nem vidám az ének,
S öröm helyett csak bút ébreszthetett?

Míg gyáva kor borul hazám fölébe,
En szebb emlékivel nem gúnyolom;
Míg égő könny ragyog ezrek szemébe,
Szelid örömről nem mesél dalom.

Miként az aeol-hárfa viharokban
Feljajdul a magas tetők felett:
Úgy zeng a dalnok bús dalt bús napokban.
Ki várna tőle nyájas éneket?

Ha éji vész borítja látkörünket,
Villámokért sóhajt a tévedő;
Ha régi bánat kínozá szívünket,
Nem könnyeket kér-e a szenvedő?

S ilyen legyen dalom: egy villám fénye,
Egy könny, kimondva ezrek kínjait;
Kit nem hevít korának érzeménye,
Szakítsa ketté lantja húrjait.

Amikor ezt a költeményét írta, már megjelentette legnagyobb hatású művét: *A falu jegyzője*-t. Benne meggyőződéssel vallotta, hogy ő — Victor Hugo példáját követve — irányzatos irodalmat kíván az írótól, az író használjon korának, nemzetének.

Eötvös költeményei közül néhányról csaknem teljes bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy Fejér megyei tartózkodása idejében írta. Ilyenek az 1834-ben írt *Holdvilág* és az 1835-ben írt *Sajka* című verse, amelyek a Palocsay Tivadarral kötött barátság idejéből valók és ennek a korszaknak legtisztább hangulatú termései.

1847-ben, — abban az évben, amelyben megjelentette a *Magyarország 1514-ben* című regényét — egyik legkeserűbb versét írta, *Oh, lennék felhő* című költeményéből szinte embergyűlölőnek látszik, a közéleti zaklatások és csalódások ilyen sorokat íratnak vele:

„Lennék bármi — felhő vagy fergeteg,
Féreg vagy tölgy — csak ember ne legyek!”

Ugyanebben az évben írta a *Mohács*-ot és a *Végrendelet*-et. A *Mohács*-ot Ercsiben írta, valószínű, hogy a *Végrendelet*-et is, amelyet élete zárófoglalatának szánt.

A *Mohács* témája sokat foglalkoztatta képzeletét, ebben a költeményben mintha már azoknak akart volna emléket állítani, akik nemsokára, a szabadságharcban életüket áldozták a hazáért:

*Oh, ne síradsz meg annak végzetét,
Ki a hazáért adta életét!*

*Edesen alszik anyja kebelén,
S áldások őrzik csendes nyughelyén.*

*Mely a hazáért élt, a hű kebel,
Földjét termékenyítve hamvad el;
És szelleme a sír körül marad,
Tettekre intvén az utódokat.*

Ilyen örökséget kívánt hagyni maga után ő is nemzetének, leghőbb vágya az volt, hogy eszméi tetteiben éljenek tovább az utókorban. A *Végrendelet* után már csak egy költeményt írt Eötvös, 1863-ban *A zászlótartó* címen. Allegóriájában azt az eszmét fejezte ki, hogy a nemesség történeti hivatását a nép vette át.

* * *

Eötvös József főleg életének első felében tartózkodott sokat Ercsiben. Írói működésének jelentős korszaka erre az időre esik. Több művét Ercsiben írta, de azok a művei is, amelyeket nem ott írt, sok tekintetben valamilyen kapcsolatban vannak Ercsivel, még inkább Fejér megyével.

Elmondhatjuk ezt a reformkorban írt három nagy regényéről is, *A karthausi*, *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* című műveiről. Ezekben a regényekben Eötvös, — anélkül, hogy maga forradalmár lett volna, — Petőfi mellett a magyar jövőnek legnagyobb forradalmi nevelője lett. Szabó Dezső Eötvös írói egyéniségéről írt szép tanulmányában³⁷ e három regényt „minden habozása mellett is egy egységes, fokozódó erejű forradalmi ditirambus”-nak tartotta.

A *karthausi*-ban³⁸ a mai irodalomtörténet már nem elsődlegesen az érzelmes én-regény sajátos hajtását látja, aminél többet nem fedett fel a regény olyan kiváló elemzője sem, mint amilyen Péterfy Jenő volt. A regényben világosan megtaláljuk a kapitalizmus első bírálatát, a tőke teremtette világ első panaszkiáltása ez a magyar irodalomban, miként Sőtér István Eötvösről írt könyvében megállapíthatta. A regény

társadalombírálatában a francia utópista szocialisták — elsősorban Proudhon, Fourier — hatását is felismerhetjük. Az egyéni élet szenvedésein túl, Gusztáv szerelmi problémáinál e regényben jobban érdekelte Eötvöst a kérdés: merre tart az emberiség? A regény idegen környezetben, Franciaországban játszódik, a júliusi forradalom teremtette helyzetben töprengett az író, de éppen hazájára vonatkozóan foglalkoztatta őt a kérdés: vajon ezt a jövőt készítjük elő? A bankárok a pénzarisztokraták jövőjét, amelyben csalódnia kell a népnek, de csalódnia kell az olyan emberbaráti álmokat melengető felvilágosult arisztokratának is, mint amilyen Gusztáv, akinek akkor van igaza, ha hátat fordít a világnak. Gusztáv romantikus alakját Eötvös tulajdonképpen saját és barátja, Palocsay Tivadar tévelygéseiben való felülemelkedéséből formálta meg. A világfájdalom volt bennük a központi élmény, — akárcsak Gusztávban, — ez kihatott egész életükre, a szerelemre, a barátságra, a társasági életre. Menekülést, kivezető utat kerestek a lelki válságból, amelyet csak fokoztak bennük az elmaradott hazai állapotok miatt támadt konfliktusok. Eötvös is, Palocsay is, új világért szerettek volna síkra szállni, nemesebb emberiségért. Palocsay nemsokára meghalt, anélkül, hogy megnyílt volna számára a cselekvés lehetősége. Eötvös a világfájdalomból a feladatok keresésével akarta magát kiragadni. Első nagy cselekedete *A karthausi*-ban a fennálló társadalom, az „irtozatos hazugság mindenütt” világának leleplezése volt.

Amikor a fiatal Eötvös megírta *A karthausi*-t, az eladósodott ercsi uradalom környezetében már mindennél világosabban láthatta a kapitalizmus, a finánc-burzsoázia csüggesztő reménytelenségét, amelyben a nép továbbra is hazátlan marad hazájában, s a százados szegénybélgyeknek: a kizsákmányolásnak és az elnyomásnak — a „múlni nem akaró múlt”-nak — csak a formája változott meg.

A *karthausi* Petőfinek is egyik legkedvesebb olvasmánya volt. Székesfehérvári színészkorában — mint színésztársa, Szuper Károly feljegyezte — a regényből oldalakat tudott kívülről.³⁹

Eötvös második regénye *A falu jegyzője*. Irodalmunknak ez a határjelző nagy műve sajátosan magyar témát, a megyei adminisztráció kérdését tárgyalja, benne a megyei visszaéléseket leplezi le. Nem hiszünk, hogy tévedünk abban a feltevésben, ha azt állítjuk, hogy a képzeletbeli Taksony megyével, — amelynek tájjelege valahol Szabolcs megyében rajzolódik ki a regény lapjaiból — először mégis Fejér megyében ismerkedett meg, még tiszteletbeli megyei aljegyző korában. Az ország mindegyik megyéje akkoriban — Taksony megye volt. Amikor Eötvös ezt a regényét írta, gondolataiban újra felelevenedtek benne Fejér megyei emlékei is, hiszen Tengelyi Jónásban, a nép szellemi fel-

emelkedéséért küzdő falusi jegyző alakjában egy kissé nevelőjének, Pruzsinszky Józsefnek akart emléket állítani. De Tengelyi Jónásban maga az író szolt mindazokhoz, akik a népért felelősek. A rongyos gúnyájú, éhségtől beesett arcú, minden jogukból kisémmizett jobbágyokat maga körül látva, ezt kérdezi a főispántól Tengelyi Jónás: „... mi történt eddig e faj jobb létéért, s fölvilágosításáért? Mi történt, hogy e népet nemzetünkhöz kössük? hogy belőlük magyarokat, e hon hív polgárait neveljük?”

S ugyanerre a nyugtalanító kérdésre várt feleletet Eötvös, amikor a *Magyarország 1514-ben* című regényének végén, Lőrinc, a jobbágyssereg vezérével ezt mondatja: „... a nép szabaddá nem válhatik, míg azt lelki sötétség fogja körül.” Mintha Tengelyi Jónás és Lőrinc e szavaiban már Eötvös József közoktatásügyi miniszteri programját hallanók, azt a nagyarányú nevelési programot, amellyel a népet megbénító lelki sötétséget kívánta eloszlatni. S ugyanez nyugtalanítja közvetlenül halála előtt is, amikor azt kellett tapasztalnia a *Jelentés* adatai alapján, hogy a lelki sötétség eloszlásáért egész életében milyen keveset tehetett.

Eötvös József *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* című regényeiben szenvedélyesen a nép ügye mellé állt. Viola és Dózsa György egyaránt a szenvedő nép hőségévé vált regényeiben hatalmas szimbólikus erővel. Tetteikben a nép válaszolt jogosan a századok jogtalanságaira. Amikor a *Budapesti Híradó* 1845 június 8-i számában *A falu jegyzője* című regényéről kritikát írt, azt vetette az író szemére, hogy regényében a parasztsztyált „földet vesztőleg” eszményítette. „Sajnálni kell tehát, — írta a lap kritikusa, — hogy lelkes és értelmes szerzőnk, a költőt politikai pártembernek alávetve, a főérdeket a társaság utolsó rétegeinek juttatja, martyri koronával tüntetve fel s a tűrő erény glóriájában minden aljasságot, midőn másfelől a kiválóbb állás emberei nevetségesnek, minden gyarlóság, rosszság, sőt bűnnek képviselőivé tétetnek.”

Eötvös e kritikára maga válaszolt június 12-én és visszautasította az aljas szót, melyet a *Budapesti Híradó* kritikusa a népre alkalmazott.

Eötvös mindkét regényének élményanyagához, — a nép szenvedéseinek megismeréséhez, — még gyermek- és ifjúkorában jutott. Tulajdonképpen ugyanaz a szájalom volt e két regénye inspirációjának alapforrása, amely megíratta vele első versét, *A megfagyott gyermek*-et. Eötvös, aki résztvevő szívvel élte át mindig a valóságot, *A falu jegyzője* című regényével a kritikai realista regény úttörője volt hazánkban. *A Magyarország 1514-ben* című regényével pedig a realista történelmi regény megteremtője lett irodalmunkban; Móricz Zsigmondig nem is volt követője ebben.

Mindkét művét irányregénynek szánta. Azt akarta, hogy több legyen, mint „szép mű” — mindenekeelőtt „szép emberi tett” legyen. Nemcsak gyönyörködtetni akart, hanem használni is, szép eszméit gyakorlati megvalósításra kínálta fel korának. Mikor úgy látta, hogy hazája újra katasztrófa felé rohan, mivel a kiváltságos osztály még most sem fogja fel, mi lesz abból, ha a nép nem érzi magáénak a hazát: felelevenítette Dózsa György táborát — megírta a *Magyarország 1514-ben* című művét. „A népért emeltem fegyvert, a népnek élőképe gyanánt fogok ülni izzó királyi székesemen” — mondja Dózsa György a börtönben, Eötvös regényében. A könyv utolsó lapjain azonban az író mégis elutasítja magától a forradalmat, midőn Lőrincnek, a forradalmat megtagadó népvezérnek szájába adja ezeket a szavakat. 1514 tanulságáról: „Az igazság Jiadalát nem vak erőszak fogja kivívni... De ne hidd, hogy azért reményeimről lemondék. A magas cél, melyért e szív dobogott, azért, mivel el nem érhetem, még nem elérhetetlen. Nagy volt, azért látszék oly közelnek; de meg vagyok győződve, ha századok után is, el fog jutni oda, s dolgozni, hogy e pillanat mielőbb eljőjön, ez a feladata életemnek.”

E szavakban megértjük Eötvös megfutamodásának okát is, amikor 1848 őszén külföldre menekült, mert megrettent annak következményeitől, hogy a forradalmi tömeg népi téletet hajtott végre a törvénytelenül kinevezett Lambergen.

* * *

Eötvös József írói pályája kezdetén erősen vonzódott a színpadhoz. 1833-ban írta Kisfaludy Károly vígjátékainak sikerén felbuzdulva a *Házassulók* című vígjátékot, amelyet Toldy Ferenc a *Kritikai Lapok* 1834. évi áprilisi számában ismertetett. Következő színműve a *Bosszú* című szomorújáték volt, ezt 1834 április 21-én Debrecenben be is mutatták. A jambikus sorokban írt történelmi játékban magyar és török hősök szerepelnek, benne már felfigyelhetünk a liberális Eötvös hangjára: állást foglalt az erőszakos hittérítés ellen és hősei tragédiájának okai között rámutatott az osztály- és vagyonkülönbségekre is.

Amikor 1835-ben Victor Hugo *Angelo* című színműve néhány előadást ért meg Párizsban, Eötvös azonnal lefordította. Ez a szellemi találkozása a nagy francia romantikus költővel döntő hatású volt irodalmi munkásságának további alakulására. Victor Hugo drámáiból és előszavaiból kapta Eötvös az első ösztönzéseket a „humánus célzatosság”-ra, amely ettől kezdve teljesen áthatotta irodalmi munkásságát. Ez jellemzi már legsikerültebb színművét, az 1840-ben írt *Éljen az egyenlőség!*¹⁰ című vígjátékot is, amelyben szellemesen gúnyolja az osztályellentét mulatságos jelenségeit, így az osztálygógót, a rangkórságot,

nevetségessé téve mindazt, ami miatt az egyenlőség elvei a gyakorlatban hangzatos frázisokká válnak. E vígjátékban Eötvös a költészetet már nem csupán a szórakozás eszközének tartja, hanem az emberiség tanítójának tekinti. A vígjáték megírása előtt, mint tanulmányíró is kiemelkedett kortársai közül.

Első figyelemre méltó tanulmányát éppen Victor Hugoról írta 1835-ben *A francia drámai literatura és Victor Hugo* címen; 1837-ben még egy tanulmányt írt a kiváló francia íróról: *Victor Hugo, mint drámai költő* címen.⁴¹ E két tanulmány megírása közti időszakban külföldi útján Párizsban személyesen is megismerkedett a költővel, továbbá Lamartine-nal, Guizot-val és Chateaubriand-nal. Ez a külföldi útja a tanulmányíró-Eötvös egyik legjelentősebb művét is megérlelte, amely a Szalay Lászlóval együtt alapított *Budapesti Szemle* című havi folyóiratban jelent meg.⁴²

Eötvös József utazása alkalmával Írországban szerzett személyes tapasztalatai és élményei, valamint az írországi állapotok kivizsgálására alakult különbizottság jelentéseiből felhasznált adatok alapján számolt be tanulmányában az írországi néptömegek leírhatatlan nyomoráról. Ez a szegénység azonban más, mint amilyennel Angliában találkozott. „Az angol szegénység — írta Eötvös tanulmányában, — mintegy sine qua non feltétele gazdagságának, mind kettő egy közös kútfőből, a gyáriparból eredett.” Írland szegénysége más. Írországban nincs gyáripár, állapította meg tanulmányában Eötvös, az arisztokrata földesurak gyönyörűen gondozott parkjai, fényűző palotái körül az ír nép ijesztő nyomorban tengődik. „Minden szociális problémák között — vallotta idézett tanulmányában —, melyeket korunk megfejtett, vagy legalább megfejteni íparkodik, nincs talán egy, mely figyelmünket inkább érdemelné, mint ez, s talán nem leend érdektelen a magyar közönség előtt is, ha ezen ország állapotjáról, s azon okokról, melyek véleményem szerint annak kútfejei, röviden értekezendem. Úgyis, valamint azért tanuljuk a múltkor történeteit, hogy belőlük jelen állapotunkra találjunk oktatásokat; úgy néha jó határainknak körén is túlnézni, mert sok fekszik ott, mi talán reánk nézve jósolás.”

Eötvös József a *Szegénység Írlandban* című tanulmányában, saját hazája népének nagy szegénységét maga előtt látva, nyíltan kimondja, hogy Írországban, amely nem rendelkezik az éhbérért dolgozó munkástömegek szegénységét előidézó gyáriparral, mint Anglia: az igazságtalan birtokviszonyok miatt jutott koldussorsra a nép. A grófságok, az egyházi birtokok a haszonbérletet fizetni nem tudó szegényparasztságot elűzik a földekről. „E néposztály egyetlen eledele a burgonya, — hús s kenyér, sőt néha a tej, ösmeretlen luxus előttük; oly annyira, hogy a

gyermekkei harmadik-negyedik esztendeig anyjuk mellől szopják eledeleket.” A nép fizikai kiszolgáltatottságához hozzájárul a szellemi kiszolgáltatottság. „Egy urának akaratja ellen adott voks, politikai véleményei ellen adott szó, elég arra, hogy valaki földjéről elhajtassék” — írta Eötvös tanulmányában. A haszonbérlnél még szerencsétlenebb a zsellér. Eötvös meglátogatta Írországban a cselédlakásokat. „Láttuk a nép nagy tömegét a legszörnyűbb inséggel küzdve.”

Mi a tulajdonképpeni oka Írország szerencsétlenségének? — veti fel a kérdést tanulmányában Eötvös, miközben elemzi a „mezei gazdálkodó ország” nagy szegénységének körülményeit és kutatja népe történetét. S arra a következtetésre jut, hogy Írország szegénységének legfőbb oka: egy privilégizált társadalmi osztály elnyomja a népet.

Eötvös József ebben a tanulmányában, amelyben visszaemlékezett az írországi kisémmizett földművesnép forrongó, forradalmi hangulatára és arra gondolt, hogy „ilyen szörnyű elnyomatás, mint amelyet ott láttunk, béke állapotja nem lehet”, — mintha már hazájára vonatkoztatva szerette volna az írországi tanulságokat levonni. Éppen úgy, mint ahogy néhány évvel később — 1847-ben, a galíciai parasztlázadás idejében írt — nagy történelmi regényében, a *Magyarország 1514-ben* is figyelmeztetni akarta a kiváltságaihoz makacsul ragaszkodó nemesi földbirtokos osztályt, hogy a nemzet összességébe beletartozik a jobbágy és a koldusszegény is, és egy ország csak akkor virágzik, ha lakóinak minden rétege összefog az alkotó munka érdekében. Vallotta, hogy a nagy vérontás, amelyet 1514-ben a parasztfelkelés előidézett, nem Dózsa György bűne, hanem annak elindítója a főurak határtalan önzése volt. Az igazságot elferdíteni megbocsáthatatlan vétek — hangoztatta Eötvös, nagy történelmi regényét tanulságnak éppen azért írta, hogy igazságot szolgáltasson az elítélt jobbágyságnak.

Ebben az időben még egy jelentős tanulmányt írt Eötvös József: *A zsidók emancipációja* címen,⁴³ amelyben a magyarországi zsidók polgári jogainak elismeréséért szállt síkra. Ez a tanulmánya szenvedélyes vallomás minden üldözött mellett: „Ifjúságom első éveitől szívem feldobogott minden elnyomás ellen — olvassuk benne —, gyűlöltem a zsarnokságot inkább belső ösztönömet követve, mint mert a szabadság áldásairól még okok meggyőznének, s innen van, hogy a zsidók polgárosításának kérdése, még minek előtte az hazánkban szönyegre került, már egész figyelmemet magára vonta.” Ugyanebben a tanulmányában, amelyben ismerteti és megcáfolja az emancipáció ellenzői által felhozott okokat, ezeket írja: „A zsidók emancipációja ki fogja vinni magát nálunk nélkül is; dicsekedve felvilágosításával a nép át fogja látni végre, hogy az emberjogok tisztelete, mely minden ajkakon lebeg,

nevetségessé téve mindazt, ami miatt az egyenlőség elvei a gyakorlatban hangzatos frázisokká válnak. E vígjátékban Eötvös a költészetet már nem csupán a szórakozás eszközeinek tartja, hanem az emberiség tanítójának tekinti. A vígjáték megírása előtt, mint tanulmányíró is kiemelkedett kortársai közül.

Első figyelemre méltó tanulmányát éppen Victor Hugoról írta 1835-ben *A francia drámai literatura és Victor Hugo* címen; 1837-ben még egy tanulmányt írt a kiváló francia íróról: *Victor Hugo, mint drámai költő* címen.⁴¹ E két tanulmány megírása közti időszakban külföldi útján Párizsban személyesen is megismerkedett a költővel, továbbá Lamartine-nal, Guizot-val és Chateaubriand-nal. Ez a külföldi útja a tanulmányíró-Eötvös egyik legjelentősebb művét is megérlelte, amely a Szalay Lászlóval együtt alapított *Budapesti Szemle* című havi folyóiratban jelent meg.⁴²

Eötvös József utazása alkalmával Írorszáiban szerzett személyes tapasztalatai és élményei, valamint az írországi állapotok kivizsgálására alakult különbizottság jelentéseiből felhasznált adatok alapján számolt be tanulmányában az írországi néptömegek leírhatatlan nyomoráról. Ez a szegénység azonban más, mint amilyennel Angliában találkozott. „Az angol szegénység — írta Eötvös tanulmányában, — *mintegy sine qua non feltétele gazdagságának, mind kettő egy közös kútforrásból, a gyáriparból eredett.*” Írorszáiban más. Írorszáiban nincs gyáripár, állapította meg tanulmányában Eötvös, az arisztokrata földesurak gyönyörűen gondozott parkjai, fényűző palotái körül az ír nép ijesztő nyomorban tengődik. „Minden szociális problémák között — vallotta idézett tanulmányában —, *melyeket korunk megfejtett, vagy legalább megfejteni iparkodik, nincs talán egy, mely figyelmünket inkább érdemelné, mint ez, s talán nem leend érdektelen a magyar közönség előtt is, ha ezen ország állapotjáról, s azon okokról, melyek véleményem szerint annak kútfejei, röviden értekezendem. Úgyis, valamint azért tanuljuk a múltkor történeteit, hogy belőlük jelen állapotunkra találjunk oktatásokat; úgy néha jó határainknak körén is túlnézni, mert sok fekszik ott, mi talán reánk nézve jósolás.*”

Eötvös József a *Szegénység Írlandban* című tanulmányában, saját hazája népének nagy szegénységét maga előtt látva, nyíltan kimondja, hogy Írorszáiban, amely nem rendelkezik az éhberért dolgozó munkástömegek szegénységét előidéző gyáriparral, mint Anglia: az igazságtalan birtokviszonyok miatt jutott koldussorsra a nép. A grófságok, az egyházi birtokok a haszonbérletet fizetni nem tudó szegényparasztságot elűzik a földekről. „*E néposztály egyetlen eledele a burgonya, — hús s kenyér, sőt néha a tej, ösmeretlen luxus előttük; oly annyira, hogy a*

gyermeknek harmadik-negyedik esztendeig anyjok melléről szopják eledelüket.” A nép fizikai kiszolgáltatottságához hozzájárul a szellemi kiszolgáltatottság. „*Egy urának akarhatja ellen adott voks, politikai véleményei ellen adott szó, elég arra, hogy valaki földjéről elhajtassék*” — írta Eötvös tanulmányában. A haszonbérletnél még szerencsétlenebb a szellér. Eötvös meglátogatta Írorszáiban a cselédlakásokat. „*Láttuk a nép nagy tömegét a legszörnyűbb inséggel küzdve.*”

Mi a tulajdonképpen oka Írorszáiban szerencsétlenségének? — veti fel a kérdést tanulmányában Eötvös, miközben elemzi a „mezei gazdálkodó ország” nagy szegénységének körülményeit és kutatja népe történetét. S arra a következtetésre jut, hogy Írorszáiban szegénységének legfőbb oka: egy privilégizált társadalmi osztály elnyomja a népet.

Eötvös József ebben a tanulmányában, amelyben visszaemlékezett az írországi kismizett földművesnép forrongó, forradalmi hangulatára és arra gondolt, hogy „*ilyen szörnyű elnyomatás, mint amelyet ott látunk, béke állapotja nem lehet*”, — mintha már hazájára vonatkoztatva szerette volna az írorszáiban tanulságokat levonni. Éppen úgy, mint ahogy néhány évvel később — 1847-ben, a galíciai parasztlázadás idejében írt — nagy történelmi regényében, a *Magyarország 1514-ben* is figyelmeztetni akarta a kiváltságaihoz makacsul ragaszkodó nemesi földbirtokos osztályt, hogy a nemzet összességébe beletartozik a jobbágy és a koldusszegény is, és egy ország csak akkor virágzik, ha lakóinak minden rétege összefog az alkotó munka érdekében. Vallotta, hogy a nagy vérontás, amelyet 1514-ben a parasztfelkelés előidézett, nem Dózsa György bűne, hanem annak elindítója a főurak határtalan önzése volt. Az igazságot elferdíteni megbocsáthatatlan véték — hangoztatta Eötvös, nagy történelmi regényét tanulságnak éppen azért írta, hogy igazságot szolgáltatson az elítélt jobbágyoknak.

Ebben az időben még egy jelentős tanulmányt írt Eötvös József: *A zsidók emancipációja* címen,⁴³ amelyben a magyarországi zsidók polgári jogainak elismeréséért szállt síkra. Ez a tanulmánya szenvedélyes vallomás minden üdözött mellett: „*Ifjúságom első éveitől szívem feldobogott minden elnyomás ellen — olvassuk benne —, gyűlöltem a zsarnokságot inkább belső ösztönömet követve, mint mert a szabadság áldásairól még okok meggyőznének, s innen van, hogy a zsidók polgárosításának kérdése, még minek előtte az hazánkban szőnyegre került, már egész figyelmemet magára vont.*” Ugyanebben a tanulmányában, amelyben ismerteti és megcáfolja az emancipáció ellenzői által felhozott okokat, ezeket írja: „*A zsidók emancipációja ki fogja vinni magát nálunk nélkül is; dicsekedve felvilágosításával a nép át fogja látni végre, hogy az emberjogok tisztelete, mely minden ajkakon lebeg,*

puszta szónál nem egyéb, míg ezerek a kínok legnagyobbikát, a megvetést szenvedik.”

Eötvös Józsefnek ez a tanítása minden időben példa lesz a legsebb emberi szolidaritásra, amely az emberiség egy eljövendő boldog korszakában meghatározza az emberek közti társas élet iratlan törvényét.

A tanulmányíró Eötvös József a publicistával azonos, aki a társadalmi haladás és a közművelődés annyi jó ügyéért harcol. E küzdelmeiben nagy felkészültségű, kitűnő képességű fiatal tudósokból alakult baráti kör segíti őt. Valóban, egy újjászülető, más Magyarország megteremtéséért dolgoztak. Baráti köréhez olyan nagytehetségű férfiak tartoztak, mint Lukács Móric, Szalay László, Trefort Ágoston és Pulszky Ferenc, akikkel sok hasznos órát töltött együtt ercsi otthonában is. Így például Eötvös József Lukács Móriccal együtt foglalkozott a fogházjavítás problémáival. Tanulmánya erről a kérdéstről „*Vélemény a fogházjavítás ügyében ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez*” címen 1838-ban jelent meg Szalay László rövid életű folyóiratában, a *Themisben*.⁴⁴ Eötvös e tanulmányában maga említi, hogy tanúja volt 1836-ban Szabolcs megyében annak, amikor a járványos tífusz miatt tömegesen haltak meg a túlszűfolt börtönökbe zárt foglyok. A börtönök túlszűfoltóságával egyébként még Fejér megyei aljegyző korában ismerkedett meg.

Eötvös József közírói tevékenysége különösen akkor fokozódott, amikor átvette a *Pesti Hírlap* irányítását. A személye köré csoportosult centralisták — elsősorban Szalay László és Trefort Ágoston, majd Csengery Antal és Kemény Zsigmond — a *Pesti Hírlap*-ban fejtették ki pártjuk programját, amelyet találó rövidséggel így foglaltak össze: „*Mi az összes nemzeti érdekeknek egységére törekszünk és ezért jel-szavunk: centralisatio.*” Ezért szükséges az országgyűlés függetlenségének megteremtése. Küzdelmük tragikuma tulajdonképpen az volt, hogy forradalmi változásokat akartak előidézni, ugyanakkor pedig irtóztak a forradalomtól. Midőn egyrészt a minden kormányzati ágra kiterjesztendő felelősséget sürgették, másrészt nem is próbálták megformulálni a közös ügyek rendezésének módját és így oly rést hagytak rendszerükben, amelyen át kényelmes út vezetett a véres összeütközésekhez.⁴⁵

Így érkezett el az 1848-as esztendő, benne Eötvös eszméinek megvalósulásával: a független magyar parlamenti kormánnyal, amelyért a centralisták küzdöttek, de ugyanakkor a forradalmi hatás alá került néppel — magával a forradalommal.

EÖTVÖS JÓZSEF UTOLSÓ ÚTJA ERCSIBE

Eötvös József 1865 május 10-én és 11-én hajóutat tett a Dunán; amint a gőzhajóval Ercsihez közeledett, a fedélzetről kíváncsian figyelte a partot. A régen látott táj felidézte benne az Ercsiben töltött boldog napok emlékeit. De nemcsak gyermekkorának és ifjúságának emlékei toltak szemé elé Ercsi közelében, — a halálra is gondolt. Ezen a hajóúton határozta el, hogy az ercsi kápolnában, amelyet 1828-ban nagyanyja, Lilien Józsefné, Szapáry Julianna létesített, sírboltot építtet családjának. Naplójában ezeket olvashatjuk, 1865 május 11-i keltezéssel:

„Tegnap jöttem vissza Penteléről, hol sógoromat meglátogattam. Gözösről mentünk le s fel, s midőn Ercsi mellett áthaladtunk, szí-
vem megszorult, mint mindig. Nagyban kevés változott. Néhány új gazdasági épület amelyet Sina emeltetett, a faluban, közel a Dunához egy emeletes ház, s néhány új fasor, de a falu s környéke ugyanaz maradt. Ott áll az új kápolna, hol nagyszülőim nyugszának, a régi, hová mint gyermek annyiszor kimentem, a postásház rozszant kerítésével, hol a nagy barackfa alatt Bettivel annyi boldog órát töltöttem, csakhogy a fa, mint mi magunk, kik mint gyermekek alatta ültünk, szinte száradni kezdünk. A másik oldalon a sziget, s az újfalusi vadászlak, s az innensőn a szárazmalom, melynek gépezetén annyiszor törtem a fejemet. Ki ösmerne a szomorú utasban, ki a hajó fedélzetén körültekint, a gyermekre s ifjúra, kinek vígsága körözetének csaknem terhére vált. Nem a változás, melyet magunk körül látunk, épen az fáj, hogy míg mi tökéletesen átalakulunk, minden régi helyén marad és nemcsak a természet, de saját kezünk műve is túl éli alkotóját. Még néhány év és hol lesznek? Gyermekségem kedves tanyája úgy fog kinézni, mint most s a gyermek helyett egy sír áll a kápolna mellett. Midőn ma hajón átmenék, újra feltámadt bennem a gondolat, mellyel sokszor foglalkoztam, hogy egyszer minden kedveseimet, kik most szétszórva nyugszanak, összevegyűjtöm, itt temettem el a kápolna mellett s itt készíttetek sírt magamnak is. Minden tervek, melyeket etablissementom iránt valaha csináltam, füstbe mentek, de csak akkor viszem véghez, ha valami valóban nagy érdemet szerezhetek magamnak a hazáért, s ez is még mennyitől függ. Fáradhatok, de a siker Istentől függ.”

Mindössze hat évig élt még. Zimankós téli nap volt, midőn utoljára tette meg az utat Ercsibe, hogy a kápolna sírboltjában koporsójára zárják a kriptaajtót.

* * *

A forradalom utáni önkéntes emigrációból 1850 december végén tért haza. Új korszakában az író mindinkább elnyomta benne a gyakorlati politikus. Állambölcseletét és politikai eszmevilágát müncheni tartózkodása idején írt művében, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című munkájában fejtette ki. Politikai eszméi lényegében annak a liberalizmusnak utolsó hullámaként érték Magyarországra, amely Adam Smith elméletén, az egyéni szabadság gondolatán alapul, s melynek Humboldt, Tocqueville, Spencer mellett Eötvös is egyik reprezentatív egyénisége. Művében arra a megállapításra jutott, hogy a XIX. század három alapvető áramlatának eszméitől: az egyéni szabadság, a társadalmi egyenlőség és a nemzetiség eszméjétől függ a civilizáció továbbfejlődése. E három eszme eredetének, összefüggéseinek és hatásának vizsgálata egész életének főproblémája maradt. S mivel Eötvös becsületes gondolkodó volt, gyakorlati politikai tevékenysége is e társadalombölcseleti rendszer szempontjaihoz igazodott.

Eötvös Józsefet, a gyakorlati politikust, a XIX. század uralkodó eszméiről írt műve nélkül nehezen érthetnők meg. Azok a mély ellentmondások, amelyek a forradalmat követő évek után a politikus Eötvösből elemezhetők ki, e művében kifejtett társadalombölcseletéből eredtek.

A materialista történetkritika alapján először Révai József, majd Sötér István vizsgálta Eötvös életművét.⁴⁶ A nagy tudományos felkészültséggel írt tanulmányokra itt nem térhetünk ki részletesen. De idéznünk kell a szocializmus és kommunizmus ideológiáját elutasító Eötvös József szavait a XIX. század eszméiről írt könyvéből: „... nagyon téved, ki azt hiszi, hogy túlságos vádak s egészen hamis állítások által, melyeket a szocializmus ellen felhordunk, a fenyegető veszélyeket elhárítjuk. A vádak között, melyeket a szocializmus ellen emelnek, egy sincs, melyet egykor a kereszténység ellen nem használtak volna.”⁴⁷

Eötvös Józsefnek élete második felében mindinkább kellett tapasztalnia, hogy államfilozófiája, — minden idealizmusa és becsületes törekvése ellenére is, — politikai, társadalmi és állami anarchiába vezet, s maga is érezte — mint ennek már az 1846-ban megjelent *Reform* című művében, politikai cikkének gyűjteményében hangot is adott, — hogy az egyéni szabadság és a rend között meg kell találni a helyes egységet. A forradalomtól való félelme, amely 1848 szeptemberében is meghatározta magatartását, midőn elhagyta az országot, az ötvenes években nagymértékben járult hozzá, hogy még a 48-as törvények feláldozása árán is támogassa a monarchia összbirodalmának gondolatát. Elképzelése az volt, hogy a polgári rendben átalakuló, új összbirodalom már nem az abszolútizmus monarchiája lesz, hanem a haladás és az egyéniség érdekeinek feladása nélkül szolgálja majd a benne élő népek boldogu-

lását. Eötvös azt remélte, hogy a magyar nemzet ebben az összbirodalomban megtalálja egészséges fejlődését, mégpedig elsősorban a közműveltség emelése útján. A szabadság szeretetét is ezért kívánta mindig elsősorban a nevelés, a közműveltség emelésével és terjesztésével hirdetni. Az állam kötelességének tartotta a népoktatást, amelynek költségeit községi adó útján kívánta fedezni, s ezért állami ellenőrzés mellett a felekezeteknek is engedett volna befolyást. Több ízben leszögezte, hogy minden politikai joggal gyakorlatilag csak akkor élhet a nemzet, ha mellette megteremtjük az általános népoktatás lehetőségét, a nép művelődésbeli felszabadítását és felemelését. Eötvös József, aki a népoktatás államosításának előharcosa volt, nem tudta terveit megvalósítani és az oktatás állami és felekezeti formája közötti vitában végül is meggyezést kereső magatartása miatt kapta a legtöbb sebet közéleti pályáján.⁴⁸ De a vitában mégis meg nem alkuvóan hirdette: „... meg vagyok győződve, hogy kétségkívül el fog jönni az idő, amikor a népnevelésben, mint a felsőbb nevelésben is, a vallások szerinti elkülönzés nem leendő szükséges: s kívánatosnak tartom, hogy ezen idő minél előbb bekövetkezzék...”

Tragikumához tartozott az is, hogy vallásos lelkületével a haladásért vívott legnagyobb harcait egyházának minden társadalmi haladást tagadó reakciója ellen kellett végigharcolnia. Ugyanakkor pedig a katolikus főpapság a Habsburg-monarchia legfőbb támasza volt. Ezek a viták különösen akkor váltak szenvedélyessé, — az európai sajtó is visszhangzott tőlük, — amikor Eötvös a katolikus autonómiával próbált liberális elveinek a gyakorlatban érvényt szerezni.⁴⁹

A haladás elleni erőkkal vívott harcaiban őrlődött Eötvös József. Politikai küzdelmeit szívesen cserélte volna fel irodalmi munkássággal. Az ötvenes és hatvanas években már csak egy regényt (*A nővérek*) és néhány elbeszélést írt. 1864-ben jelentette meg utolsó könyvét, *Gondolatok* címen kiadott aforizma-gyűjteményét, amelyet édesanyja emlékének ajánlott. A Magyar Tudományos Akadémia elnöki tisztségének betöltése és az általa újjáélesztett Kisfaludy Társaság vezetése kapcsolta őt ezután is az irodalmi élethez. Fia egyetemi tanulmányai mindinkább felkeltették benne az érdeklődést a természettudományok iránt. Ezt bizonyítja az a levele is, amelyet néhány hónappal halála előtt írt Karlsbadból fiának: *Újságokon kívül alig olvasok mást, mint Darwint, melyet tanácsodra magammal vittem, nagy élvezetet szerez.”*

A politikai életet mindjobban megutálta, ez érezhető fiához írt leveleinek egyes mondataiból is. 1869 július 9-én ezt írta egyetemi hallgató fiának Königsbergbe: „Azok után, miket írtál, a Königsbergi élet nem tartozik a kellemesek közé; de, ha mint én, naponként 6 órát

tölténél képviselőházunkban, megérténéd, mennyire vágyódom Kant városába, s ez egyszer nemcsak, hogy veled lehessenek, de a hely kellemeért. Már csak napokig tart az országgyűlés, de még ezeket is alig bírom bevárni..."

A rezignáció, amely politikai küzdelmeinek hiábavalósága miatt erőt vett rajta, még inkább érezhető 1869 október 30-án fiához írt leveléből: „Türelmemet nem könnyen vesztetem el, de megvallom, néha vesztetni kezdem reményemet, s a gondolat, hogy egész életem törekvései elérhetetlen czélnak voltak áldozva, bántja lelkemet.”

Életének alkonyán keserűen állapította meg, hogy a kiegyezés után, amelynek létrehozásán annyit fáradozott, a magyar politikai élet egyre több bűntől terhes. Küzdelmeit hiábavalónak vélte, ezért sajnálja, hogy nem maradt meg tudósnak. Ez a felismerés fájdalmasan kísérté haláláig és mikor később, az utolsó órák halálküzdelmében ifjúkoráról, családjáról, a hazai politikai eseményekről beszélt, fiát még egyszer arra kérte, hogy tartózkodjék a politikától, egész életében csak a tudománynak éljen.

Bármennyire is sok csalódás érte a közéleti pályán utolsó éveiben,⁵⁰ gyakran volt része mégis olyan tiszta örömben, amely boldoggá tette. Különösen örült annak, hogy fia a heidelbergi egyetemen nagy lelkesedéssel készült a tudós-pályára. Szép svábhegyi nyári lakából könyvei közül s a Normafa melletti maga gondozta kertjéből, ahol legszívesebben rózsákat termesztett, időnként pihenésre a Békés megyei Pusztaszenttornyára, az Oroszházától másfél órányi kocsizásra fekvő kis faluba utazott. Itt birtoka volt felesége révén, a Rosty-örökségből. Az ispánház külön szobájában nagyon egyszerűen élt, együtt étkezett gazdatisztje családjával, eljátszogatott annak gyermekeivel, esténként a magával hozott könyveket olvasgatta, vagy írással foglalkozott. 1865-ben két heti pusztaszenttornyai tartózkodása idején írta meg leghűségesebb, gyermekkori barátja, Szalay László felett mondott akadémiai emlékbeszédét. Néha Pusztaszenttornyáról Földeákra utazott leányához, Návaynéhoz. Ilyen látogatás alkalmával mondotta egy alkalommal kiadójának, Ráth Mórnak: „Mily ellentétek! Átmegyek Szegeden és Makón, aztán betérek leányomhoz, s ott találok a falon Kaulbachot, a könyvespolcon Goethet, a zongorán Beethovent.”⁵¹

E három művész volt a kedvence, különösen Goethe szellemével nem tudott soha betelni.⁵² Amikor a hatvanas évek végén, az orvosok tanácsára többször tartózkodott Karlsbadban, pihenése közben legszívesebben Goethe emlékeit kutatta ott. Karlsbadban az Alte Wiese-n lakott a Fekete Elefánthoz címzett szerény vendégfogadóban, innen kereste fel azokat a helyeket, ahol Goethe járt. Egy napon Eötvös be-

szélte rá séta közben Karlsbad polgármesterét, hogy jelöljék meg emléktáblával Goethe lakóházát.

A szellem ereje, amelyet annyira csodált Beethoven-ben, Goethe-ben és a Goethe műveit illusztráló Kaulbach festőművészen, ez volt éltető eleme a közéleti pályán szerzett sok csalódása közepette is. Életének végén Naplójában újra hitet tett, hogy a magyarság, de az egész emberiség, jövőjének záloga elsősorban a műveltség: „Hiszem, hogy az emberi nem oly haladásra képes, melyről még fogalmunk nincs és a jólétnek és szellemi hatalomnak oly fokára emelkedhetik, mely legvérmesebb reményeinket felülmúlja. Csak hogy az emberek nagy része jelenleg még nem emelkedett intelligens lényé és hogy mielőtt társadalmi politicus helyzetünkben a haladást reménylhetjük, nagy haladást kell tennünk a civilizatióban. Ennek emelése a fődolog. A többi játék”

Mielőtt azonban Eötvös végleg kifárad a politikai küzdelmekben, még egy nagy csalódást kell leküzdenie önmagában, hogy mégis hinni tudjon nemzete jövőjében. Ezt a roppant csalódást a *Jelentés* okozta.⁵³

Eötvös József az országgyűlés elé 1871 januárjában terjesztett *Jelentés*-ben, amely az egyes megyékből származó adatok statisztikai anyagának feldolgozása alapján adott képet az akkori Magyarország és Erdély népoktatási helyzetéről, a pusztá tényekből állapíthatta meg, hogy a maga elé tűzött cél — a nép műveltségének emelése — szinte elérhetetlenül messze van.

Ime, ez volt az a valóság, amellyel Eötvös Józsefnek élete végén szembe kellett néznie. Nem csoda, ha fiához, akivel legbizalmasabb gondolatait közölte, gyakori csüggedéseinek idejében, már 1867 december 2-án kelt levelében ezt írta: „Vannak pillanatok, melyekben néha oly érzés fog el, mintha egy nagy követ látnék magam előtt, amelyet föl kellene emelnem, s melynek fölemelésére sem saját erőm nem elégséges, sem másnak segítségére nem számíthatok.” Közvetlenül halála előtt ezért is érezte mindennél fájdalmasabban, hogy küzdelmei hiábavalóak voltak. De vajon milyen segítségre számíthatott volna a feudál-kapitalista Magyarországon, hogy a népet megváltsa a szenvedéseitől a műveltség erejével? Kinek volt a nagybirtokosok hazájában érdeke, hogy a nép művelt legyen?

* * *

Életének utolsó napjaiban sokat gondolt Erzsire. Néhány nappal halála előtt még egyszer kifejezte kívánságát, hogy porladó testét Ercsiben, a Duna partján temessék el.

— Jól tudom, hogy Ercsiben talpalatnyi földem sincs, amelyet magaménak mondhatnék. De tudom azt is, hogy az én öreg Sina barátom nem tagadja meg tőlem az a kevés földet, amely elegendő, hogy holttestemet magába fogadja.

A Bécsben élő báró Sina György,⁵⁴ — aki huszonhat esztendővel ezelőtt megvette az eladósodott birtokot, — úgy látszik nagyon meghatódott, mikor Eötvös József haláláról értesült és meghallotta, hogy mi volt a halálos beteg kívánsága.

— Milyen szívesen adnám oda egész Ercsit, — mondotta állítólag az öreg Sina György, — ha vele őt életre tudnám kelteni.

A halál 1871 február 2-án következett be. Már több hónapja súlyos beteg volt, a tüdőbaj okozta láz miatt lakását hetek óta nem hagyta el. Otthon egyideig még szorgalmasan dolgozott. Utolsó munkája az a nagy *Jelentés* volt, amelyet 1871 januárjában terjesztett a Ház elé, a hazai népnevelés állapotáról. A *Jelentés* benyújtásakor az országgýűlésen már nem jelenhetett meg. Január utolsó napjaiban lemondott az Andrássy-kormányban viselt miniszteri tisztségéről, de Andrássy Gyula kérelmére visszavonta lemondását.

Tisztában volt vele, hogy már csak néhány napja van hátra. A Bécsből betegágyához hivatott Skoda professzor sem tudta többé késleltetni a feltartóztathatatlanul közeledő véget. Utolsó napján, délben kis időre magához tért. Fiát, Eötvös Lorándot kívánta látni. Délután elaludt, halálos fáradtságából többé nem nyitotta ki szemét.

Másnap a fővárosi lapok gyászszegélyű oldalakon, hosszú cikkekben számoltak be Eötvös József haláláról, és méltatták életművét.

A képviselőházban Deák Ferenc emelkedett szólásra s méltatta Eötvös érdemeit.

A család egyszerű gyászjelentésében, — amelyet özvegye és gyermekei adtak ki, — Eötvös József akaratának megfelelően, az elhunyt nevét nem követte a címek, rendjelek felsorolása.

A nemzet nagy halottját utolsó kívánsága szerint Ercsiben, a családi sírkápolnában temették el. A kápolna vagy félórányira épült a falutól, a domb tetején, ahonnan messzire jól látható a Duna tulsó partján fekvő alföldi síkság.

Eötvös József sokszor sétált erre a dombra, hogy gyönyörködjék a Duna folyásában és elmerengjen a Csepel-szigeten túl lévő alföldi falvakban. Ilyenkor mindig a Dunaparton tért haza. A kápolnában nyugszik Lilien József és felesége, ezenkívül a Szapáry-család néhány tagja. Eötvös József atyja 1851-ben halt meg Velence községben, ahol életének utolsó éveiben gazdálkodott, ott temették el, özvegy édesanyja pedig Pesten kapott sírhelyet.

A kápolna szűk kriptájába a koporsót a család tagjai közül csak Eötvös Loránd kísérte el. S elkísérte még egy nagyon öreg pap, Radnics Imre, székesfehérvári kanonok, aki több mint ötven évig volt Ercsi község plébánosa és Eötvös Józsefet már kisgyermek korában ismerte, s nagyon megszerette; neki jutott a feladat, hogy teljesítse Eötvös József utolsó kívánságainak egyikét: az ercsi kápolnában egy „erőteljes, szabadszellemtű” pap mondjon imát felette.

A koporsóval együtt helyezték el a kriptába Eötvös József külön hamvvederbe zárt szívét.

Három év múlva, 1874-ben a kápolna elé közadakozásból obeliszket emeltek. Az emlékmű márványtáblájára rávésték Eötvös József 1847-ben írt *Végrendelet* című költeményének sorait.

Nem Fejér megyében, Budán született. A megye mégis jogosan vallhatja fiának.

Ezt tette 1871 február 8-án Fejér megye bizottmányi közgyűlésén Szögyény-Marich László főispán, midőn bejelentette, hogy

„nagyméltóságú báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter ő nagyméltósága halálával országunkat nagy csapás érte, mely megyénket kettőztetve sújtja, mert a boldogult e megye szülőtte volt, s közpályáját itt kezdte meg.” Az egykori jegyzőkönyv szövege szerint a bizottmányi közgyűlés jelen volt nagyszámú tagjai a nagy férfiú halálhírén megrendülve, az országos fájdalmat osztva hátrahagyott özvegy óméltóságának részvét irat küldését határozattá emeli.”

A főispán szavai azonban frázisokként hangzottak, hiszen a megyei közgyűlés összetételében semmivel sem különbözött attól a közgyűléstől, amelyet Eötvös 1833-ban, mint „becsületbeli aljegyző” ismert meg, midőn először vett részt ilyen közgyűlésen, s amelyet *A falu jegyzőjé*-ben később oly találó szarkazmussal jellemezett.

Eötvös József életművében nagy örökséget hagyott hátra a nemzet legjobbjainak, hogy a népoktatás fejlesztésével, a közművelődés terjesztésével küzdjenek népünk felemeléséért, szellemi felszabadításáért. Ez a küzdelem Eötvös József halála után is sokáig szinte kilátástalan maradt. Mikor 1894-ben Eötvös József fia, az akkor már világhírű fizikus, Eötvös Loránd néhány hónapra elvállalta a közoktatásügyi minisztérium vezetését, miniszterségének első napjaiban csalódottan kellett megállapítania, hogy a magyar közoktatásügy állapota változatlanul kedvezőtlen. Lényegében a népiskolák ügye ugyanott állt, ahol akkor, midőn atyja az országgyűlés elé terjesztette *Jelentés-ét* a népoktatásról.

De nem hoztak érdemleges változást a következő évtizedek sem.

Csak 1945 után, a magyar nép politikai felszabadulása után, következtetett el az az idő, hogy 1949-ben megvalósulhatott Eötvös nagy terve: az iskolák államosítása. Ezért is mondta dr. Ortutay Gyula akkori közoktatásügyi miniszter már 1948-ban, a negyvennyolcas szabadságharc centenáriumi évében, midőn a százesztendő magyar közoktatásügy ünnepén Eötvös Józsefre emlékezett:⁵⁵ „Meg kell tanulnunk

Eötvös életművéből: akkor vagyunk igazán magyarok, akkor szeretjük igazán nemzetünket, ha minél szociálisabb teljességre törekszünk, a kultúra, a gazdaság, a politika erőinek átvételére. Ha azt akarjuk, hogy a dolgozóké legyen ez az ország, ha azt teremtyük meg, hogy a művelődés eszközeivel, a művelődés hatalmi tényeivel a dolgozó népet tegyünk hatalommá ebben az országban: ha ezt a fejlődést valósítjuk meg, akkor követjük 1848-nak és Eötvösnek tanítását.”

JEGYZETEK

1. *Lehoczky Tivadar*: A vásárosnaményi Eötvös-család (1894.)
2. Ifjabb Eötvös Ignác — Eötvös József atyja — 1786 február 25-én született a Borsod megyei Sály községben, ahol birtoka volt apjának. Egyetemet Pesten végzett. 1825—1842 között Sáros megye főispánja. 1830-ban udvari alkancellárnak nevezték ki, 1836-tól királyi főtárnokmester. 1841-ben lemondott minden tisztségéről anyagi bukása miatt. Velence községbe vonult vissza, ahol haszonbérbe vett földön gazdálkodott. 1851 augusztus 21-én halt meg, Velencén temették el.
3. Lilien József (1753—1828) osztrák lovaskapitány, Westfaliából származott Magyarországra. Nőül vette gróf Szapáry Juliannát, akivel az ercsi birtokot nyerte. 1805-ben magyarországi honosságot szerzett.
4. *Károlyi János*: Fejér vármegye története, (Székesfehérvár, 1896—1904, 1—5 köt.) III. 66—98. — *Entz Géza*: Pest megye műemlékei.
5. *Marosi Arnold*: Ercsi és Érd a török uralom idején. Székesfehérvári Szemle 1 (1931) 7—9. sz. 13—14.
6. Eötvös Dénes — Eötvös József öccse — néhány évvel volt fiatalabb nála. 1817 május 7-én született, meghalt 1878 augusztus 23-án Budapesten. Dénes öccsén kívül Eötvösnek még egy nővére volt, Júlia, aki 1812 szeptember 21-én született. Gróf Wierergy Károly bajor királyi kamarás és lovasezredes felesége lett. Meghalt Münchenben 1880 május 2-án.
7. *Mérei Gyula*, „Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848” című könyvében (Bp. 1948.) egykori adatok alapján részletesen foglalkozik Lilien József ercsi uradalmának fejlődésével. Az osztrák báró 1795-ben vette át a birtokot apósától, Szapáry Vincétől, aki addig nem sokat törődött a birtokkal. A majorsági birtokok pusztáit a birkások kezelték, akiknek érdemük volt, hogy a juhtenyésztésben szép sikereket értek el. Lilien József először is a mintegy huszonnégyezer holdat kitevő birtokot majorságokra osztotta fel. A majorokban megépítette a szükséges gazdasági épületeket, a régi korszerűtlen építményeket lebonttatta. Gazdasági felszerelést és igásállatokat vásárolt. A viszonyoknak leginkább megfelelő vetésforgót alkalmazta. Igen fontosnak tartotta, hogy nagy szaktudású gazdatisztekét válasszon, akiket jól megfizetett. Lilien József vezette be Fejér megyében a repce, lucerna, lóhere, baltacim, valamint a burgonya termesztését, az ő gazdaságában használtak először ekekapát a kukorica termesztésében. Olajmalmot, pálinkaházakat és likörgyárat létesített uradalmában, ezenkívül sörfőzője is volt. Olajmalmai számára napraforgót termesztett, de megtalálható volt földjein a festőbuzér és a dohány is. A dohányt nem adta el, hanem burnót készített. Cukorrépból előállított cukorgyártásra is be akart rendezkedni, de ez a kísérlete eredménytelen maradt. Uradalmában mintegy 16—17 000 birkája, 600—700 szarvasmarhája, 200—250 tenyész- és igáslova, 700—800 sertése volt.

Lilien évi 90 000 váltóforintot fizetett apósának a nagy birtokért, amelyhez százkilenc úrbéli telek is tartozott, a vele járó robottal és dézsmával. Az átvétel után a gazdaságot gondosan felmérte, nyolc önálló gazdaságra osztotta. A nyolc majorság közül az iváncsaiban csak rétvolt, ezen a gulya és a ménes legelt. Az ercsi gazdaságot és a másik hat major gazdaságát tagoltsága miatt nehezen lehetett rendezni. Ezért Lilien elkülönítette egymástól a paraszti és az urasági földeket, csak a legelőközösséget hagyta meg. A nyolc gazdaság azonos nagyságú volt, középen a majorokkal. Az egyes gazdasági épületeket elég távol építette egymástól, hogy megóvja őket a tűzvész-től. A gazdatiszti lakások épülecsoportjai és a juhaklok között burgonyát, csicsókát, zöld takarmányt termesztett. A gazdasági épületek környékén annyi legelő volt, hogy rossz időjárás esetén a juhok azokon is ellegelhettek. A legelőkön kívül helyezkedtek el a tizenkét-tizenkét hold terjedelmű földek, összesen tíz táblában, ezeket ugartartás nélkül a legbelterjesebben művelték, itt termesztettek festőbuzért és napraforgót, mellettük hat táblán lucernát, kukoricát, burgonyát, cukorrépát, baltacimet és perjemagot. Ezeket túl voltak a nagy táblák, egyenként nyolevanöt holdnyi terjedelemben, itt repcét és burgonyát, továbbá takarmány- és gabonaféléket termesztettek. A burgonyából pálinkát főztek. A nagy táblákon csak annyi ugart hagytak, amennyit a gazdaság trágyával nem tudott ellátni. A major középpontjából a legtávolabb fekvő területek, amelyek fekvésük, vagy sovány termőerejük miatt a művelésre legkevésbé voltak alkalmasok, természetes legelőként szolgáltak. Amely major földjén ilyen hely nem volt, ott vetéssel létesítettek legelőket. A gazdaság minden részéhez — keskenyebb vagy szélesebb — utak vezettek. A szántóföldeket a belsőségtől árkolt utak választották el. Egy-egy átlagosan háromezer holdnyi gazdaság igásállománya hetven-nyolcvan ökör és tizenkét igásló volt. Az ökröket szántásra-veetésre, betakarításra, a lovakat gabonaszállításra használták. Legtöbb munkában csak két ökröt használtak a szokásos négy vagy hat ökör helyett. Egy-egy pusztán háromezer juhot és száz-százötven sertést tartottak. A sertéseket télen a minden pusztán létesített pálinkaház moslékjával etették. Az ercsi olajmalom számára ötezer-hatezer holdon termesztettek repcét, hatszáz-hétszáz holdon pedig burgonyát a pálinkafőzéshez, Kukoricát majorságonként százötven holdon termeltek. A természetes rétek a szántóföldeknek csak egy nyolcad-egy kilenced részét alkották, részben árterületen feküdtek. A föld termőképességének fokozását és az állattenyésztés növelését szolgálta mesterséges takarmánytermesztés. Takarmányozási célra lucernát, perjével kevert vöröslóherét és baltacimet vetettek. A gabonafélék a szántóföldeknek nagyobb részét foglalták el. Festőbuzér és napraforgó az egész uradalomban mintegy százötven-kétszáz holdon termelt. Az igásmarhákat Lilien részben saját gulyájában, a lovakat saját ménesében nevelte. A gyalogmunkákhoz a török hódoltság utáni gyérnépséggű falvakba lakosokat telepített. Az aratást és a takarmánykaszálást a munkások szakmányban látták el. A pálinkaházak moslékjait és az olajpogácsát takarmánypótléknak használta. Aratókat Budáról hozatott, kaszálókat a Felvidékről, az öt-hat heti munkára szokásos béreket és ellátást fizetett. A birtokrendezéskor sok árkolást, faültetést, mocsárlecsapolást végeztetett a budai gránátosokból kikerülő napszámos katonákkal, akiket József nádor en-

gedélyével szerződtetett. Munkáskéz nyérése végett minden pusztán 240—250 holdat bérbe adott munkateljesítés fejében. Cséplőgépet már a tizenkilencedik század elején használt, de amikor egyszer az ercsiek felgyújtották a cséplőgépet, később újat nem szerzett be.

A napraforgóból, repceből sajtoló olajat főleg bécsi bizományosok útján értékesítette, de Pesten és Székesfehérvárott is adott el belőle. A szeszt is Bécsben értékesítette, de készített finom likórt, puncsszeszt, rumot és kölni vizet is. Gabona helyett lisztet adott el. A Dunán malmokat állíttatott fel, mivel azonban a kezelésük ellenőrzése hiányos volt, később abbahagyta. Helyettük hajókat építtetett és a gabonát a pest-budai piacra szállíttatta. A gyapjú helyes osztályozására éveken át szakembert tartott, akinek nagy fizetést és haszonrészesedést adott. A gyapjút főleg a londoni piacon értékesítette, de a rossz közlekedés és a nagy távolság miatt az angliai értékesítésről lemondott. Tehenészete nyolcvan würzthali állatból állott. A festőbuzért megszáritva és megőrölve, por alakban szállította.

Lilien József e nagyszabású változásokat 1795-től 1825-ig hajtott végre uradalmában.

3. Pulszky Ferenc: Életem és korom. (Bp. 1884) I. 144.
9. Eötvös József 1870 december 8-án — néhány héttel halála előtt — ezt írta Toldy Ferencnek: „Nem neveltettem soha más, mint anyám által, Lilien nagyatyám házában, de nagyszülőim minden befolyása nélkül.” Eötvös rendkívül szerette édesanyját; 1866 július 12-én ezt írta édesanyjáról a Napló-ba: „Ma nyolc éve, hogy anyám meghalt. Meleg szeretettel ragaszkodtam hozzá, mint senkihez, halála a legkeserűbb veszteség, melyet életemben szenvedtem, s szívem megszorul, ha a fájdalomra visszagondolok, mellyel őt sírjához kísérem. S mégis, ha nyugodtan megfontolok mindent, nem kell-e belátnom, hogy neki jobb volt így. Most 80 éves lenne, az aggkornak szenvedései, melyeket még nem ismert, azok elvették volna vidorságát s a családi örömök, melyeket a gondok ellensúlyoznak, valóban nem kárpótolhatták volna őt szenvedéseiért.”
10. Pruzsinszky Józsefről Eötvös mindig nagy hálával emlékezett meg, mert a szabadelvű gondolkodást, a nép iránti szeretet és a mindenféle elnyomás elleni gyűlöletet ő oltotta beléje. Pruzsinszky, mint jurátus, olvasta a Martinovics-féle Kátét, ezért három évi börtönbüntetést szenvedett, jórészt a brünni Spielbergben. (L. Pulszky Ferenc: A magyar jakobinusok és Br. Eötvös József élete.; Falk Miksa: Kor és jellemrajzok.; Fraknoi Vilmos: Martinovics és társainak összeesküvése.)
11. Pulszky Ferenc visszaemlékezése Eötvös nagyapjára, idősb Eötvös Ignácra, a Pesti Napló 1871 október 4-i (228.) számában: „... a pohárnok nevének átkos hangzata volt az egész országban, mert fiával együtt a bécsi alkotmánygyűlő kormányt szolgálta feltétel nélkül és a fejedelem iránti lojalitás mellett megfeledezett a haza törvényei iránti hűségéről.” Ugyanebben írja Pulszky Ferenc: „Eötvös József ereiben nem kéült meg a vér, ő soha nem szakadt el a néptől.”
12. Idősb Eötvös Ignác Kassán született 1763 január 6-án. 1803-ban alkancellárnak, 1807-ben főpohárnoknak és kamarai alelnöknek, majd 1812-ben koronaőrnek nevezték ki. 1810—1822 között Gömör és Hont megye, 1820-tól pedig Abaúj megye főispánja. Több latin

- nyelven írt mű szerzője. 1822-ben adóbeszedéssel megbízott királyi biztosnak nevezték ki. Nevét intézkedéseivel az egész országban gyűlöltté tette. Nyitra megyében „halál reá!” kiáltásokkal fogadták, ezért Uzovics Sándor alispánt és Ocskay Ignác szolgabíró, mint az ellenzék vezéreit, láncra verette.
13. Fauler Tivadar (1816—1886) egyetemi tanár, 1871-ben közoktatásügyi miniszter, a Magyar Tudományos Akadémia másodelnöke. Fiatal korában nevelője volt Eötvös Dénesnek — Eötvös József testvér-öccsének.
 14. Lukács Móric (1812—1874) a Kisfaludy Társaság elnöke, a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagja.
 15. Szalay László egykorú volt Eötvössel. Síríg tartó barátságot kötöttek.
 16. Horvát István szülőházát 1884-ben emléktáblával jelölték meg Székesfehérvárott. A Széchenyi utca 56. számú ház falára helyezett márvány-emléktábla szövege a következő:

Itt született

**HORVÁT ISTVÁN
tudós,**

**nyelvünk és történelmünk
előharcosa,
a magyar közművelődés
buzgó terjesztője,
a hazafiság apostola.**

Születése százados évfordulóján

MDCCCLXXXIV, május 3.

SZÉKESFEHÉRVÁR KÖZÖNSÉGE

17. *A kritikus apotheosisa. Irta B. E. J. Pesten, Trattner és Károlyi typographiaja. 1831. 4. lev. Mindössze 73 jambus sor. Ezt a művét, mint az 1833-ban megjelentetett Házasulók című vígjátékát is, Eötvös anyja kérésére, csak nevének kezdőbetűi (B. E. J.) alatt jelentette meg, mert anyja nem akarta, hogy a kritikusok „kisebbitésék” a család nevét. 1833-ban erről így írt tréfásan Szalaynak: „...„anyám csak attól fél, hogy nagy becses nemes vitézlő nagyságos s méltóságos nevem Bajza úr Recenziója által kisebbitetne.”*
18. Az ajánlás teljes szövege: *Báró Eötvös Józsefnek, iskolaéveinek utoljában. Nevelkedjél, kedves ifjú, s légy a kit várunk. És ha majd felhagsz, a hová érdemeid ragadozni fognak, emlékezzél barátodra. De emlékezzél, hogy csak a tiszta ragyog.”*
19. Kölcsey Naplójában feljegyezte, hogy Eötvös Józseffel 1832 december 16-án, a személynök, Mérey szobájában találkozott először, s „a szeretetre méltó lelkes gyermek viszonzatlása tevő, hogy vidám lélekkel mentem újól a nádor előszobájába a város nagy mesteriségét gyakorolni” — Eötvös nagy szeretettel csüngött Kölcsey emlékéen. Amikor Eötvös Józsefet 1839 november 23-án a Magyar Tudós Társaság tiszteletbeli tagjává választotta, másnap, november 24-én mondotta el Kölcsey Ferenc felett nagyhatású emlékbeszédét. Később ő is tagja lett a Fáy András kezdeményezésére alakult Kölcsey Emlék Társaságnak, amely kiadta Kölcsey gyűjteményes műveit. E mozgalom egyik eredménye Ferenczy István Kölcsey-szobra is.

20. Eötvös József 1847-ben később barátsága jeléül Deák Ferencnek ajánlotta egyik legnagyobb művét, *Magyarország 1514-ben* című regényét.
21. Pulszky Ferenc (1814—1897). Tizenhét éves korában ismerkedett meg Eötvössel Eperjesen. Szoros barátságban volt vele haláláig. Már 19 éves korában elvégezte jogtudományi vizsgáit. 1833-ban hosszabb európai útra indult. 1838-ban a Magyar Tudós Társaság tagja. A szabadságharc idejében Kossuth londoni-követe, később a kormányzó-elnököt elkísérte amerikai útjára. Emigrációjából hazatérése után a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója lett. Nagy tudós, kiváló régész volt. Eötvös neki ajánlotta *A falu jegyzője*-t.
22. Trefort Ágoston (1817—1882). A pesti egyetemen jogot tanult, majd nagyobb külföldi tanulmányutat tett. Szinnyei szerint Eötvössel Párizsban ismerkedett meg 1837-ben. Trefortnak a Nemzeti Múzeum kéziratában őrzött, kéziratot naplója azonban azt bizonyítja, hogy megismerkedésük 1837 őszén, Marczibányi Livius házában történt. Trefort Ágoston később Eötvös sógora lett. 1848-ban Klauzál Gábor földművelésügyi miniszter államtitkára, majd Szalay Lászlóval és Eötvössel együtt külföldön élt. 1850-ben tért vissza. 1872-ben vallás-és közoktatásügyi miniszter lett.
23. Eötvös József ercsi életéről, barátai ercsi látogatásairól érdekes adatokat közöl Ferenczi Zoltán Eötvös József életrajzában.
24. Palocsay Tivadar (1809—1835) költeményeket írt a Koszorúba (1831), Bajza Aurorájába (1832), a Nefeletsbe (1834) és az Emlénybe (1837).
25. Falk Miksa Eötvös életrajzában leírja Eötvösnek Palocsay Tivadarral együtt elkövetett néhány ifjúkori csínyjét. Pulszky is említi őket Eötvösről írt életrajzában. (Pesti Napló 1871, 228. és 229. sz. tárcacikkében.)
26. *Waldapfel József*: „Eötvös és Palocsay” Adalék A karthausi keletkezéséhez. (Irodalomtörténeti Közlemények, (1937) 22.)
27. Gedichte von Theodor Baron v. Palocsay. (Pesth 1837, Gustav Heckenast).
28. Rédliné Rudics Antonia Betty nevű leánya — utóbb Antonovitsné, majd Somsichné — magas, barna junói szépség volt. Alakját A karthausi Juliájában örökítette meg. A regény másik női alakjának a Betty nevet adta. (Az ercsi postamesterné Betty nevű leányára vonatkozóan lásd *Ferenczi Zoltán* Eötvös életrajzát. (32.)
29. Liszt Ferenc pesti hangversenyére vonatkozóan I. *Dunkel Norbert*: Milyen volt Liszt Ferenc (Bp. 1936) 68.
30. Rosty Ágnes — Rosty Albert Békés megyei alispán és Eckstein Anna leánya — 1825-ben született.
31. Házasságából négy gyermek született: Ilona (1846), Jolán (1847), Loránd (1848), Mária (1851).
32. Gyulai Pál Eötvös Józsefről 1871-ben mondott akadémiai emlékbeszédében így jellemezte a fiatal Eötvöst: „Egy csapás következtében semmit se örökölt atyjától, csak előjogait, melyek ellen egész életében küzdött. Szegényen lépett a világba, s a munkában keresett új birtok- s jogcímét. Itt dolgozott velünk, a nép gyermekeivel, csak tehetségével és szorgalmával emelkedve ki közülünk.” (Vasárnapi Ujság, 1872 február 18.)
33. Rosty Pált, aki eleinte katonai pályán szolgált, utóbb pedig Vas megye táblabírája volt, 1794 decemberében tartóztatták le a Martino-vics-féle összeesküvésben való részvétel gyanúja miatt, ugyanakkor,

amikor Kazinczy Ferencet, Verseghy Ferencet és a többi hazafit. Rosty Pált a királyi tábla felmentette ugyan, de a hétszemélyes tábla a fellebbezési tárgyalás során egy évi fogságra ítélte el, mert hallott a kátéről és „tudta, hogy forradalom előkészítéséről van szó.” A hétszemélyes tábla Rosty Pál ítéletében a következő tételt állapította meg: „*Omnibus societibus et ligis etiamsi dumtaxat ad reformationem tendant, ex mente legum vetitis.*” Rostyt később a szervita zárdában töltött fogsága után „néhány punctumok aláírása mellett” szabadrúdra helyezték többet magával. (L. *Fraknoi Vilmos*: Martinovics és társainak összeesküvése [Bp. 1880] című munkáját és Nagy Iván: Magyarország családjai [Bp. 1860] című munkában a Rosty családra vonatkozó közlést).

34. 1848 július 20-án ült össze az első egyetemes tanügyi kongresszus, hogy megvitassa a tanítóság problémáit. A kongresszus 257 delegátusa között részt vett többek között Táncsics Mihály, Petőfi Sándor aszóni tanítója: Koren István, ott volt a két Hunfalvy-testvér, Brassai Sámuel és sok más kiváló tanító.

Négy nap múlva Eötvös József beterjesztette népiskolai törvényjavaslatát, amely mindössze tizenöt évvel későbbi keletű, mint az első ilyen népiskolai törvény, a francia Guizot-féle. Ezzel Eötvös a legtöbb európai államot megelőzve kísérte meg a népoktatás ügyének rendezését törvényhozás útján. Az 1848 július 24-én beterjesztett javaslat alapelve az volt, hogy a népkövelés biztosítása, felügyelete és ellenőrzése az állam feladata. A tanulás jogának és a tanítótevékenység elrendelésének kimondásával együtt jár az ingyenesség elve. Az állam felügyelete és ellenőrzése mellett fontos szerepet szánt a javaslat a községeknek is, ezzel a szülők összességét kívánta bekapcsolni az iskolai életbe. A javaslat haladók szelleméről vallottak a nemzetiségi és felekezeti vonatkozású intézkedések. Eötvös különösen fontosnak tartotta a közös népiskolák szervezését. A tanítóképzés feladatát állami feladatnak tekintette. A népiskola tárgyainak kijelölésében a gyakorlati szempontokat hangsúlyozta, mindenekelőtt a természettani ismeretek tanítását. Jelentős újítás volt a testnevelés bevezetése a népiskolába. A javaslat a vallástani elválasztotta az oktatás többi részétől és azt az illető vallások lelkeszeire bízta. A törvényjavaslat tárgyalása hét napon át tartott, száznegyvenen szólaltak hozzá, köztük Kossuth, Széchenyi. Eötvös maga tizenhatszor szól fel a vitában. A radikális ellenzék — élén Madarász Lászlóval — azt javasolta, hogy az iskolák költségeit az alapítványi és a papi vagyonokból kell fedezni. Eötvös határozott fellépésére a törvényhozás elfogadta a hat éves tankötelezettségét. Kossuth Lajos az oktatás ingyenessége mellett szólalt fel, amit ugyan csak elfogadtak. Az országgyűlés 231 szavazattal 84 ellenében elfogadta azt a cikkelyt, hogy az állam minden községben közös iskolát állít fel, de a kormány felügyelete mellett a felekezetek külön elemi iskolát is felállíthatnak. Az országgyűlés nagy többséggel augusztus 12-én elfogadta az elemi iskoláról szóló törvényjavaslatot. A felsőház a javaslatot két nap múlva egy tizenhat tagú bizottság elé utalta. A népiskolai törvényjavaslat azonban abban az időben már törvényerőre nem emelkedhetett a szabadságharc eseményei miatt.

35. *Tóth Dezső*: Vörösmarty Mihály (Bp. 1957) 563.

36. A székesfehérvári Vörösmarty szobrot — Vay Miklós alkotását — 1866 május 6-án leplezték le.

37. *Szabó Dezső*: Eötvös József írói egyénisége. Huszadik Század (1913) 350.

38. A *karthausi* a Heckenast Gusztáv javára kezdeményezett Árvíz-könyv I—V. kötetében jelent meg, három részre osztva. Heckenast Gusztáv az 1838-i áprilisi pesti nagy árvíz következtében nagyon sok kárt szenvedett, ekkor határozták el a magyar írók, hogy az Árvíz-könyv számára díjtalanul adnak kéziratot. „*Egyike azoknak, — így szólt a felhívás — akik a pesti vízáradás által leginkább szenvedtek, Heckenast Gusztáv könyvtáros és kiadó.*”

39. *Ha fel akart melegedni, csak hozzánk jött s nekünk felolvasásokat tartott saját versei és Eötvös Karthausi című regényéből* — írja Szuper Károly. Petőfi Sándor székesfehérvári színészkedése 1842 novemberi—decemberi időszakra esett. („Kiszakított lapok egy veterán színész naplójából.” Színészeti Közöny II. 1880. 23. szám.)

40. *Éljen az egyenlőség* című vígjátékát Eötvös 1840-ben írta, a Nemzeti Színház színpadán 1844-ben mutatták be. Akkor hatszor játszották. A következő évben is előadták, a szabadságharcig összesen tízszer játszották. 1890-ben Paulay Ede próbálkozott vele, de kevés számú előadást ért meg. 1938—39-ben dr. Galambos Sándor átdolgozásában a Nemzeti Színház vitte sikerre. A *falu jegyzőjé*-ből és a *Gondolatok*-ból is felhasznált Galambos Sándor egy-egy mondatot.

41. Eötvös József két Victor Hugo-tanulmánya a *Themis* folyóiratban jelent meg.

42. *Szegénység Írlandban*. BpSz (1840) I. 89.

43. *A zsidók emantipációja*. BpSz (1840) II. 110.

44. Eötvös Józsefben először *Böloni Farkas Sándor*: Utazás Észak-Amerikában című munkája (Kolozsvár, 1834) keltette fel az érdeklődést a magyar börtönviszonyok megreformálására.

45. *Angyal Dávid*: Szalay László. BpSz 157 sz. (1914).

46. *Révai József*: Marx és a magyar forradalom (Bp. 1948).; *Sötér István*: Eötvös József (Bp. 1953).

47. Eötvös József később ezt írta Naplójába: „*Azt nem tagadhatja senki, hogy azon cél, melyet minden szocialisticus iskolák kitűznek, szép és nemes és csak a korlátoltság teheti fel, hogy azok, akik tanait hirtetik, ámitani akarnak. Mint minden nagyobb mozgalomnál, a communismusnál is, igen nagy azoknak száma, kik csak meggyőződésüket követik, s a legnemesebb célokból indulnak ki.*”

48. Eötvös József másodszor Andrassy Gyula kormányában volt vallás-és közoktatásügyi miniszter, a kiegyezés után. Második minisztersége idején újra benyújtotta az általános és kötelező népoktatásra vonatkozó törvényjavaslatát, amely — bár nem volt olyan radikális, mint az 1848. évi javaslat — nagy haladást jelentett a magyar közoktatás történetében. Az egyházi küldöttek kívánságára elfogadták a tandíjak bevezetését, mert a községi iskola veszedelmes versenytárs lett volna a felekezeti iskoláknak. A reakció halogatással akarta megakadályozni a törvényjavaslat elfogadását, de Eötvös következetes magatartásának eredményeként 1868-ban törvénybe iktatták a tankötelezettséget hat éves kortól tizenkét éves korig. A törvény szabályozta a tanítóképzést és valamennyi népiskola számára biztosította az állami felügyeletet. Nem Eötvösön múlt, hogy az általános kötelező népoktatást nem tették ingyenessé és a nemzetiségek iskoláinak ügyét nem rendezték intézményesen. Eötvös a tanítóság számára külön szaklap kiadását kezdeményezte. A NÉP-

TANÍTÓK LAPJA első száma 1868 február 6-án jelent meg, hét hazai nyelven. Minden tantó ingyen kapta. Később csak magyarul jelentette meg. 1873-ban, a bécsi világiállítás zsürije a NEP-TANÍTÓK LAPJÁ-t egyedülálló kezdeményezésnek mondotta.

49. A katolikus autonomia a maga jogosultságát az 1848. évi XX. tc. 2.-ik §-tól származtatja, amely minden elismert hitfelekezetnek önállóságát, szabadságát és önkormányzatát szavatolja.
50. Eötvös Naplójában maga is írt népszerűtlenségéről: „Egy tagadhatatlan, hogy ámbár egész életem a hazának vala szentelve, s ámbár nem tettem soha semmit, mi irányomban bizodalmatlanságra leg-távolabbról alkalmat nyújthatott volna, mégis soha populáris nem voltam. Az ok abban fekszik, mert talán senki a létezett visszaéléseket kiméletlenebbül nem támadta meg. Falujegyzóm, melyben minden előítéletek ellen szembeszálltam, olyanokat is támad meg, mik egyes nemes érzelmekkel összeköttetésben állnak s miket legalább százados megszokás sokaknak kedvessé tett.”
51. L. a REFORM című napilap 1871. március 19-i számának tárcáját: B. Eötvös József alföldi magánya.
52. L. a REFORM című napilap 1871. február 19-i számának tárcáját: Ráth Mór: Eötvös és Goethe.
53. A Jelentés első része 1870-ben, második része 1872-ben jelent meg. A Jelentés anyagának összegyűjtésére, a népiskolai nevelés helyzetének felmérésére Eötvös kérdőíveket küldött az ország valamennyi községének. A kérdőíveket 1869 szeptember végéig kellett a minisztériumnak visszaküldeni. A Jelentés-ben Eötvös őszinte nyíltsággal számolt be arról, hogy az adatgyűjtés milyen nehézségekbe ütközött, éppen a felekezeti iskolákat fenntartó egyházak részéről, így például több katolikus többségű város, Esztergom, Pécs és Győr nem tett eleget a felhívásnak, de az erdélyi református püspök és a görögkeleti pátriárka is akadályozta az adatszolgáltatást, nyolcvanhárom községből pedig semmilyen adatot nem kapott a minisztérium. A kép, amely a sívár adatokról kirajzolódott, vigasztalanul lesújtó volt. Csak néhány megállapítás a Jelentés-ből: A tanköteles gyermekek 48 százaléka jár csak iskolába, de az iskolába járó gyermekek közül is legtöbben csak a téli hónapokban: Magyarországon a tankötelesek 34 százaléka, Erdélyben pedig 45 százaléka csak télen jár iskolába. A népiskolát elvégzettek sem tanulnak meg mind írni-olvasni; közülük Magyarországon 16 százalékot, Erdélyben pedig 15 százalékot tesz ki azoknak a száma, akik jól tudnak írni-olvasni a népiskola elvégzése után. Az országban 11 903 községre — az akkori Magyarország és Erdély területéről van szó — mindössze 13 798 iskola jut, az egy tanítóra eső gyermekek száma pedig Magyarországon 135 tanköteles, illetve 44 ténylegesen iskolába járó gyermek. Megdöbbentően sok községben egyáltalán nincs iskola. Vas megyében 646 község közül 297 van iskola nélkül, Fejér megyében 62 községnek nincs iskolája, 64 községben pedig használatlan az iskolaépület, tehát lényegében azokban sincs iskola. A legtöbb iskolaterem állapota miatt kénytelen Eötvös a Jelentés-ben elismerni, hogy „a napnak legalább felét benne töltő gyermek sokkal nagyobb kárt szenved, testi kifejlődésében, s egészségében, mint amennyi hasznót nyer a tanítás által.” S meg kellett állapítania Eötvösnek azt is, az adatok alapján, hogy a legtöbb tanterem túlszűfolttsága csak a vármegyeházak börtönéhez hasonlítható: „az egy

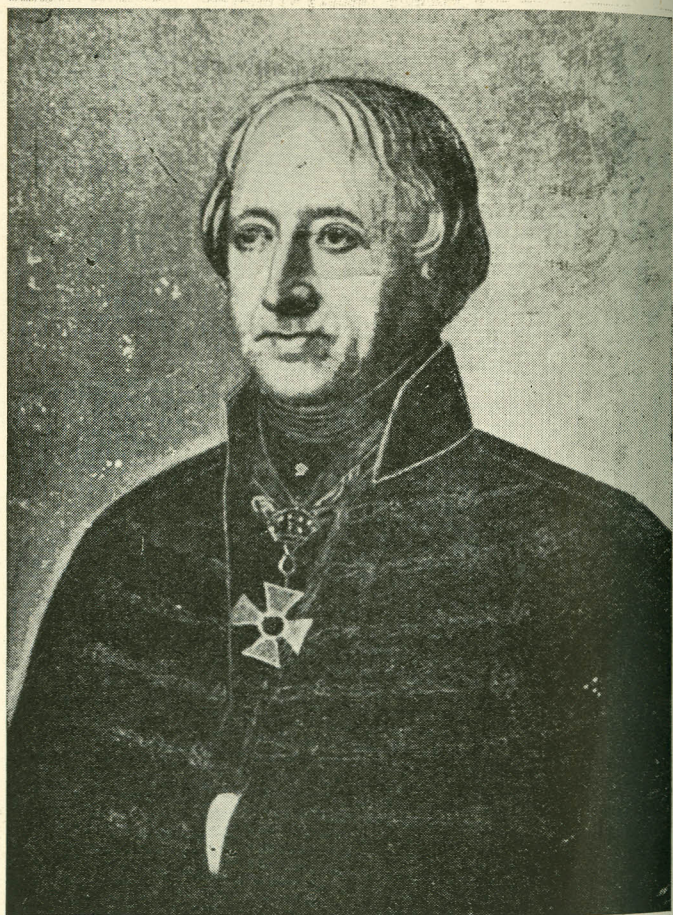
- óra alatt felemésztett levegőben fél napig kell 150—200 gyermeket egy tanítónak tanítania: hogy ily körülmények között a tanításnak maradandó sikere nem lehet, és hogy az egész iskoláztatás nagyobb részben haszontalan, ez kétséget nem szenved.” A Jelentés oldalai, bárhol felütjük, mindenütt lesújtó tényeket közölnek. Az iskolákban tudatlan tanítók oktatják a földes, ólnak sem alkalmas tantermekben a földön kuporgó gyermekeket. Az országban különben is 10 767 tanítóval van kevesebb a szükségesnél, pedig 1712 községben nincs is iskola. Zemplén megyében például tizenhét olyan felekezeti tanító van, aki maga sem tud írni-olvasni. A tanítók nagy része taneszközöket — térképet, földgömböt stb.-t — maga sem ismer. A felekezeti tanítók fizetése oly csekély, hogy a tanításon kívül egyéb munkát kell vállalniok, például községi jegyzőséget, kántorságot, ezenkívül „mezei gazdálkodást” is kell folytatniok. A parasztszülők tavasztól őszig gyermekeiket mezei munkára fogják, az iskolák az év nagyobbik részében üresek. A Jelentés megállapítja, hogy a nagybirtokokra a gazdatisztek az „olcsóbb munkabér miatt egy-egy helyen többszáz gyermeknapszámot alkalmaznak.”
54. L. PESTER LLOYD, 1871. február 7-i számát.
55. Ortutay Gyula: Eötvös József emlékezete. Ünnepi beszéd 1848 március 13-án. Ortutay Gyula: Művelődés és politika (Bp., 1949) 192.

TARTALOM

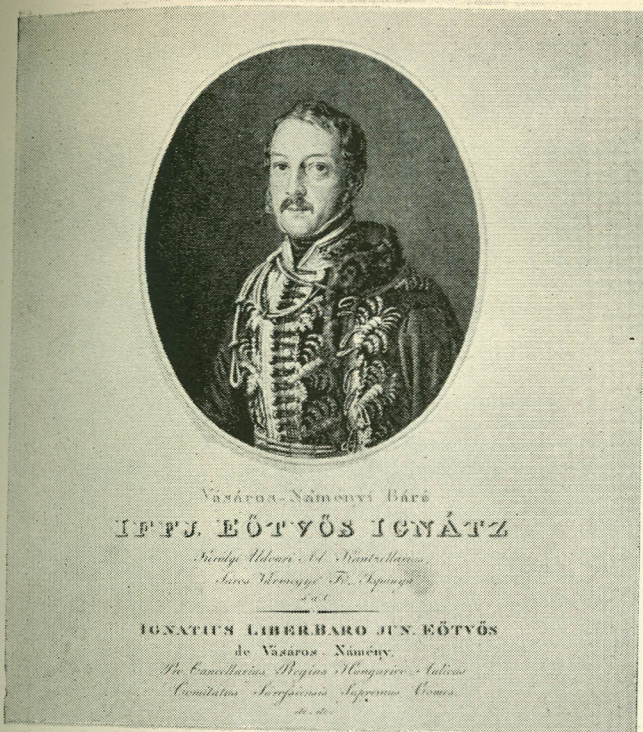
Az Eötvös-család Ercsiben	9 oldal
Eötvös József Fejér megyei éveiből	11 oldal
Fejér megyei vonatkozások Eötvös József irodalmi munkáságában	23 oldal
Eötvös József utolsó útja Ercsibe	33 oldal
Jegyzetek	43 oldal

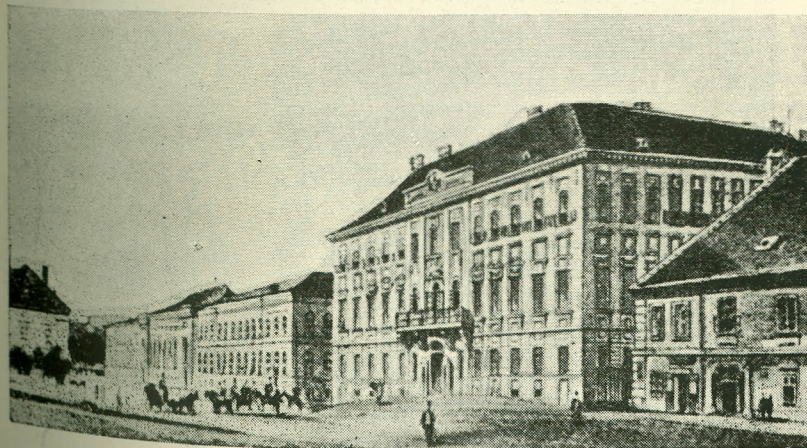
Ercsi látképe a XIX század elején
Erminy rajza után Kunike litografiája
(A Magyar Történelmi Képcsarnok gyűjteményéből)

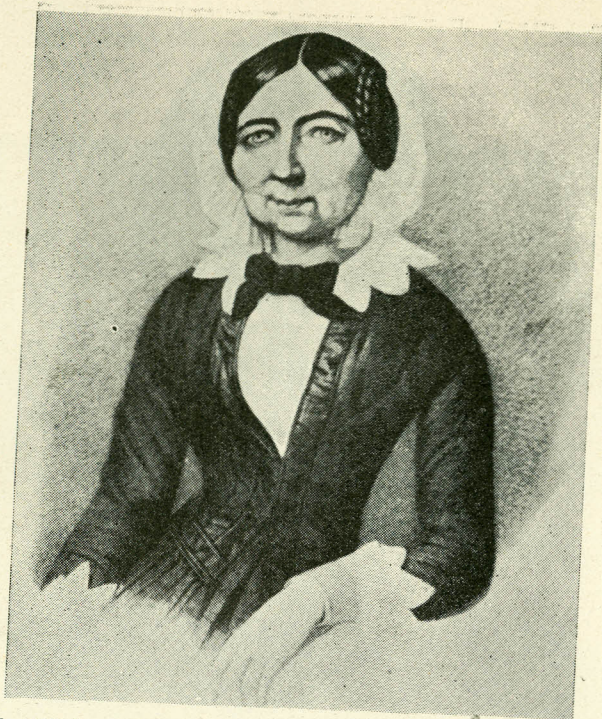
Idős Eötvös Ignác,
Eötvös József nagyatyja
Eötvös Lóránd birtokában őrzött olajfestmény után

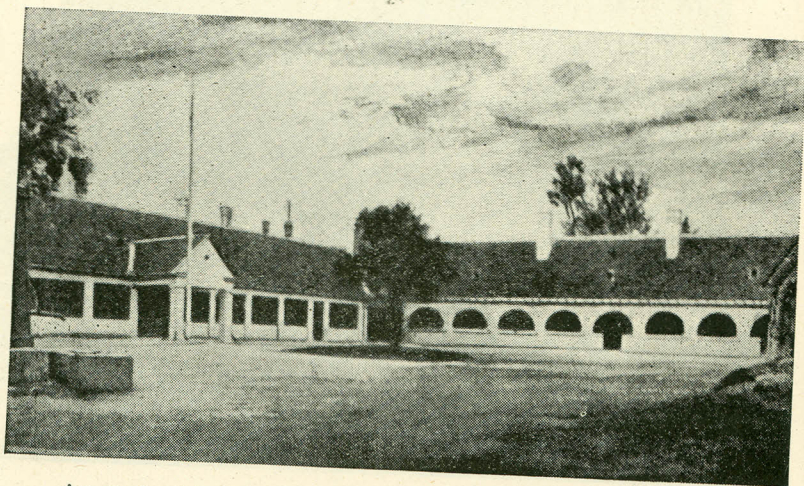
Ifjabb Eötvös Ignác, Eötvös József atyja
Weidner festménye után Ehrenreich részben pontozó modorú rézmetszete
(A Magyar Történelmi Képcsarnok gyűjteményéből)

A budai Szent György tér. Richter Aurél rajza után

Ifjabb Eötvös Ignácné Lilien Anna, Eötvös József édesanyja
Eötvös Lóránd tulajdonában őrzött egykorú vízfestmény után

Az egykori Eötvös-kúria Ercsiben. Richter Aurél rajza után

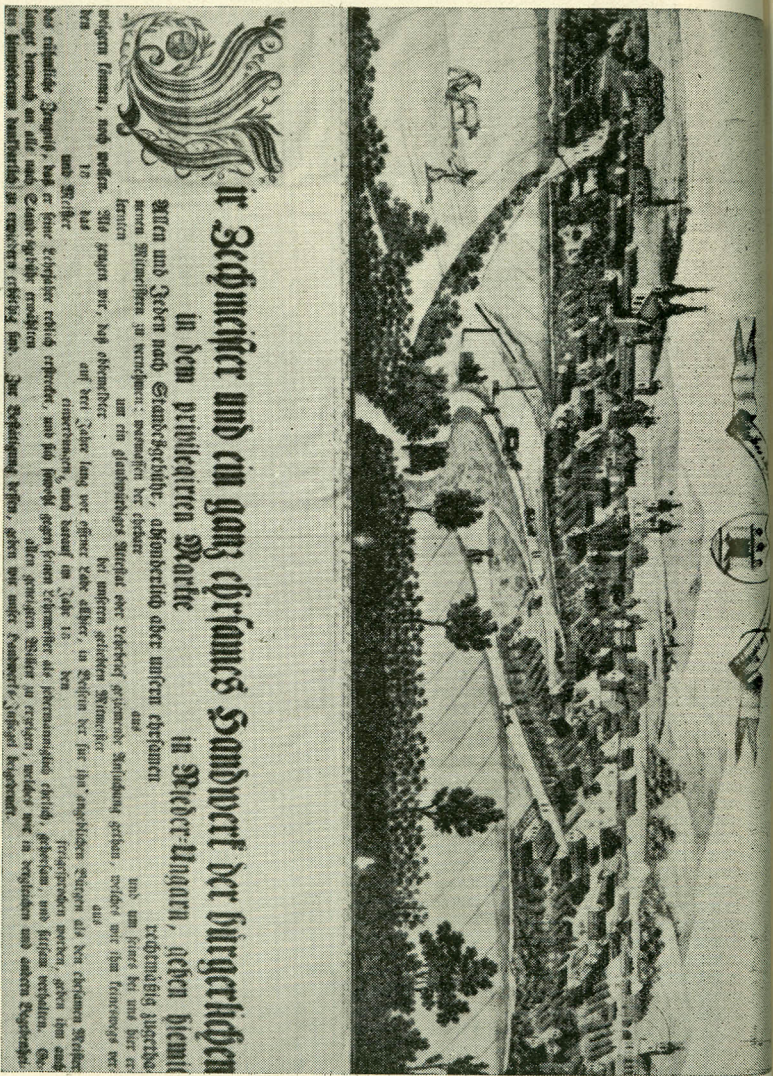

A pesti egyetem a XIX. század elején
Dörre Tivadar rajza után

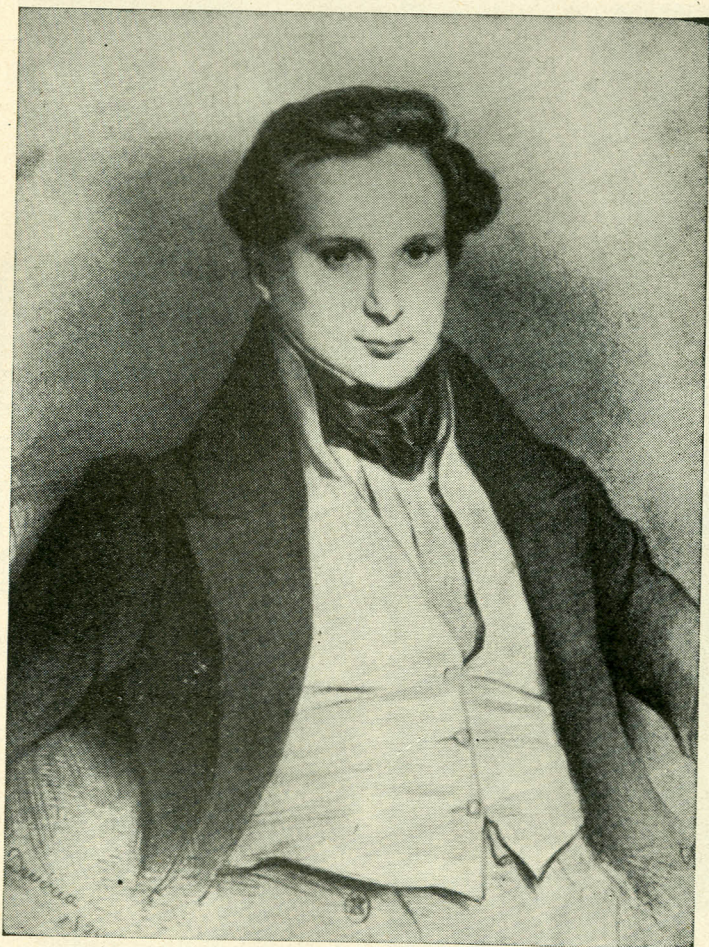
Eötvös József ifjúkori arcképe.

Eötvös József Párizsban jártakor Claude Pierre rajzolta kőre.
A kép eredeti levonatóról készült fametszet először a Magyarországi
és a Nagyvilág 1872-es évfolyamában jelent meg

Székesfehérvár látkepe a XIX. század elején
ir Schönmayer und ein gang christams Sandwert der bürgerlichen
in dem preibairten Markte
in Steier-Magarn, oben hienit
 Millen und Zehen nach Standegebühre, obgenbreitlich oder uniferen christamen
 einen Sitzenhien in verripen: wessentler bei tihaz
 kerren
 mit ein glanzreichs Stiehd oder Zehnter eriemerke Stindung arhan
 auf bei jeder lang vor offter Jahr aliter, in Steifen bei für hat' angelichen Stiegen als bei dierren Stiege
 einerechnen, und besand im Jahr 18
 bei unferen gedulden Sitzenhien
 mit un ferre bei uns hier er
 den künsterren handfirdis in erweckere rühfild fan. Das Schönmayer bei, oben vor nicht künsterle' Jahrsel kühnen.
 die
 Frigorenzen wessen, oben im and
 furdert künster an alle nach Standegebühre modilren
 alten genügen Sitzen in erripen, wicker wie in verghiden mit andren Egepöndig
 den künsterren handfirdis in erweckere rühfild fan. Das Schönmayer bei, oben vor nicht künsterle' Jahrsel kühnen.
 die
 Frigorenzen wessen, oben im and
 furdert künster an alle nach Standegebühre modilren
 alten genügen Sitzen in erripen, wicker wie in verghiden mit andren Egepöndig

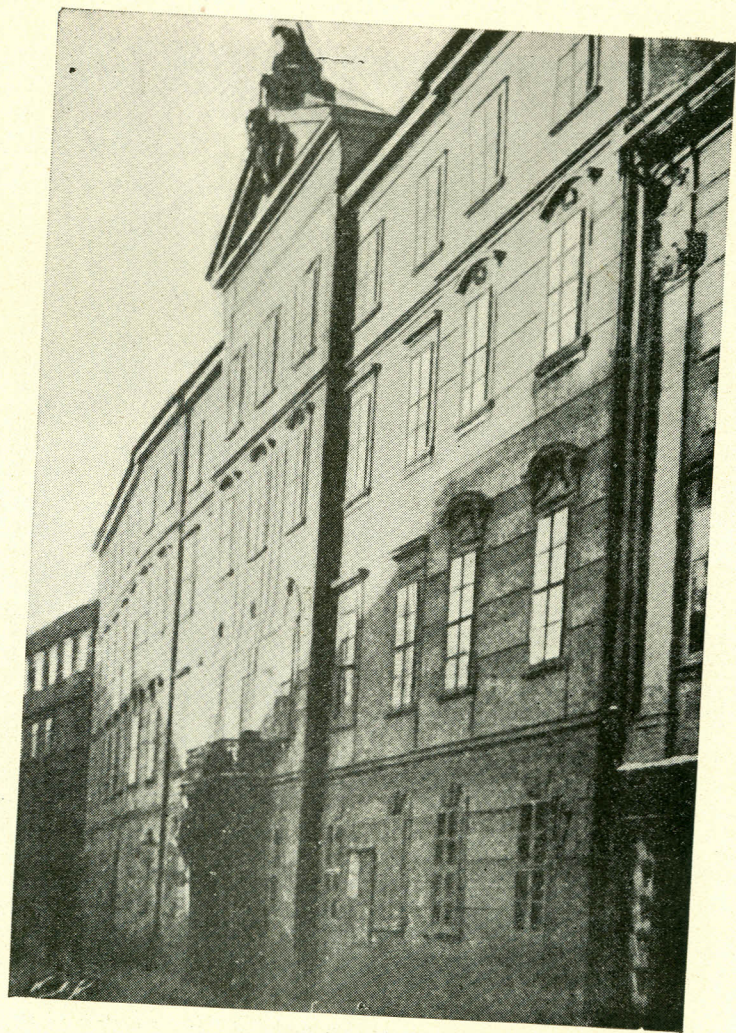
Székesfehérvár látkepe a XIX. század elején
 Lenhardt rézmetszete egy XIX. század eleji csehlevélen.
 (A Magyar Történelmi Képcsarnok gyűjteményéből)

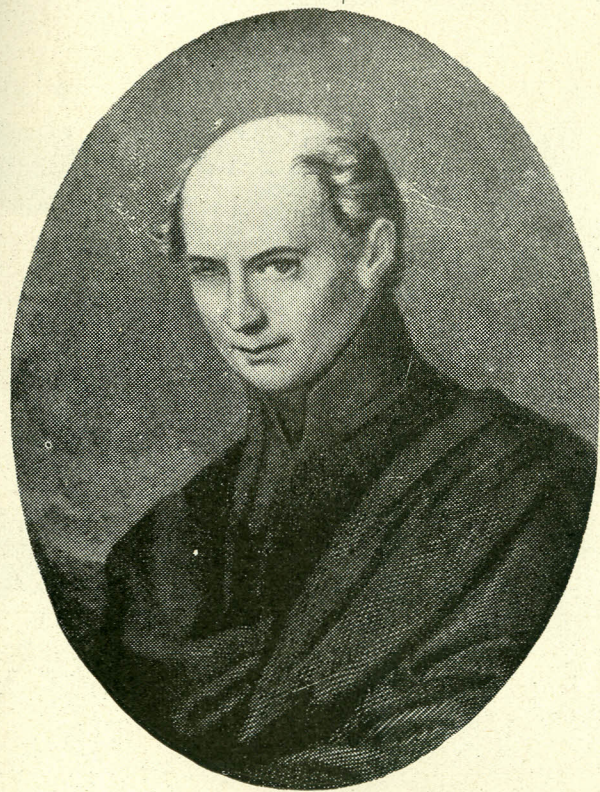
Victor Hugo
27 éves korában
Devéria rajza után.

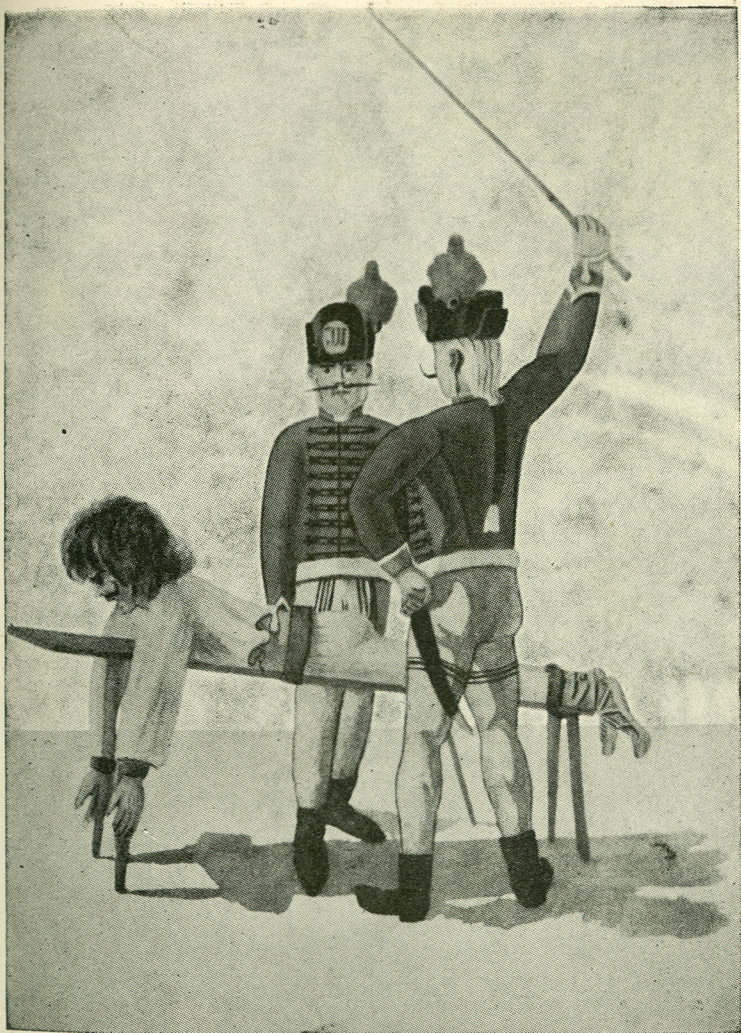
Victor Hugo
30 éves korában
Noel rajza után.

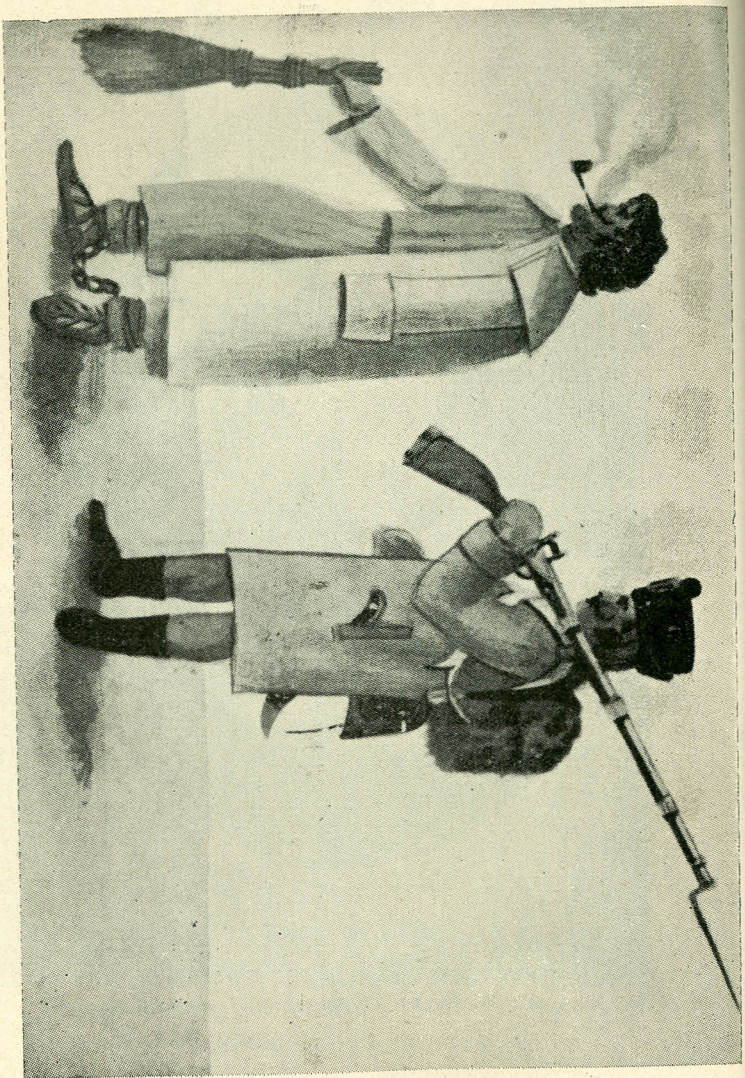
Az országgyűlés épülete Pozsonyban
Régi fénykép után

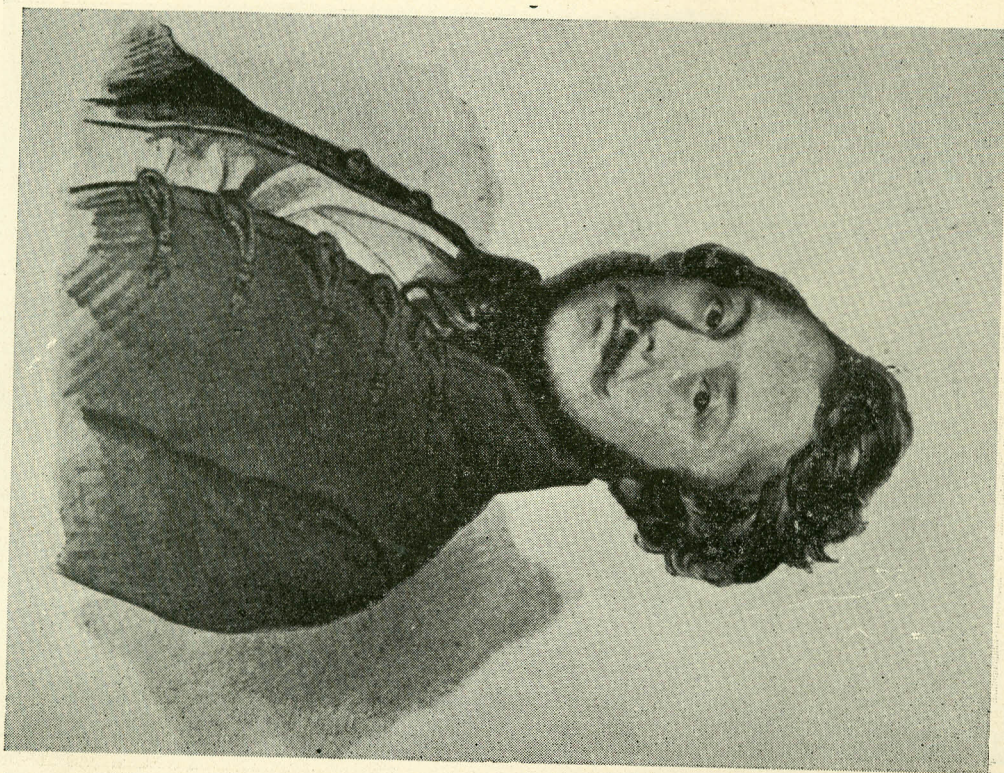
Kölcsey Ferenc
Metszet Einsle Antal egykorú festménye után
(A Magyar Történelmi Képcsarnok gyűjteményéből)

Deresre fektetett jobbágy,
amint botbüntetést mérnek rá
(Eredetije az Országos Széchényi Könyvtárban)
Divers Costumes d' Autriche
d' Hongrie et de Valachie, 1793.

Megbilincselt magyar rab a XVIII. század végétől
(Eredetije az Országos Széchényi Könyvtárban)
Divers Costumes d' Autriche d' Hongrie et de Valachie, 1793.

Eötvös József
 Kriehuber litográfiája 1840-ből
 (A Magyar Történelmi Képcsarnok gyűjteményéből)

Szalay László

Szalay László
 Ismeretlen mester litografiája,
 az Életképek-hez

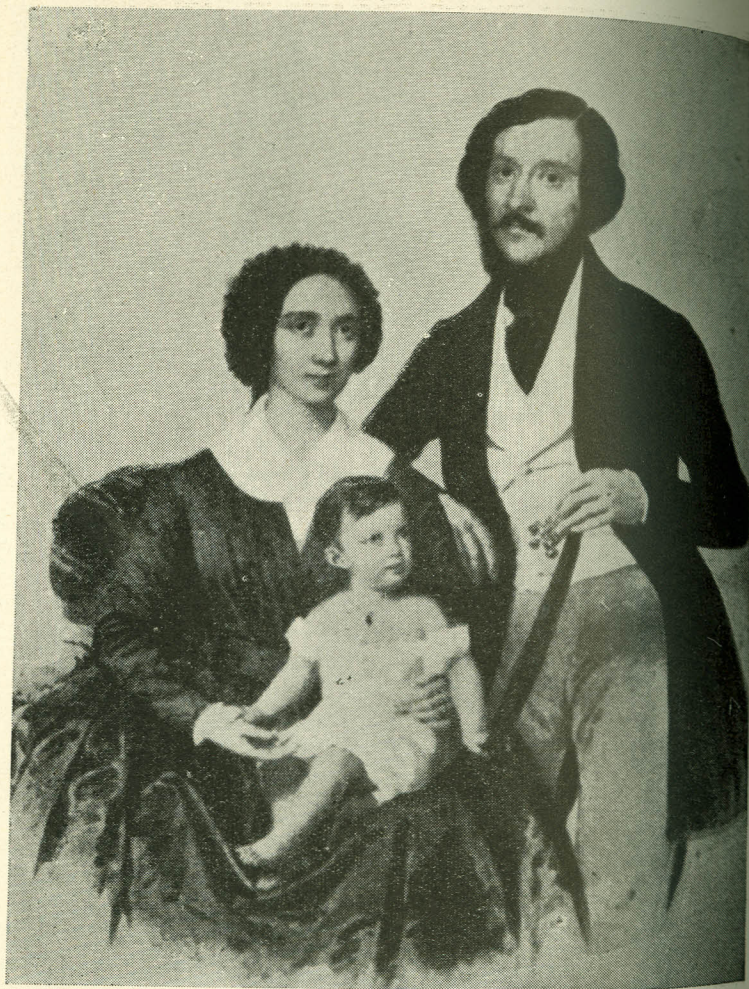

Eötvös József

Eötvös József
 Barabás Miklós rajza után,
 Mahrnecht acélmetszete

A két hű barát

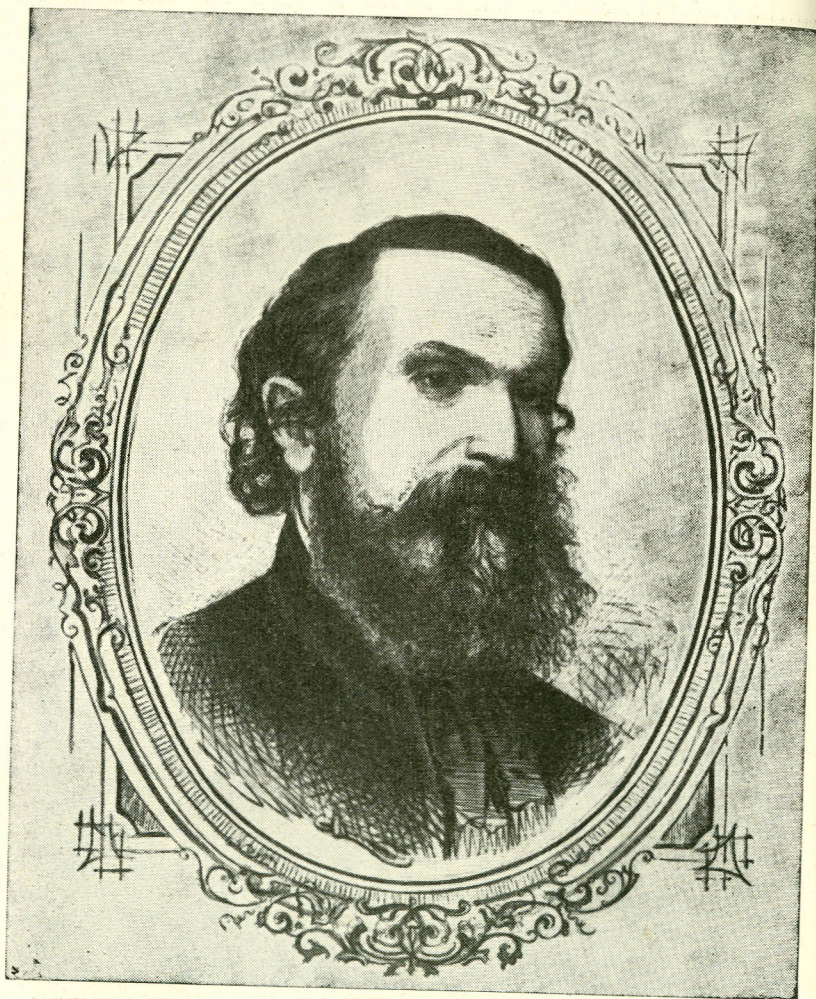
(A Magyar Történelmi Képcsarnok gyűjteményéből)

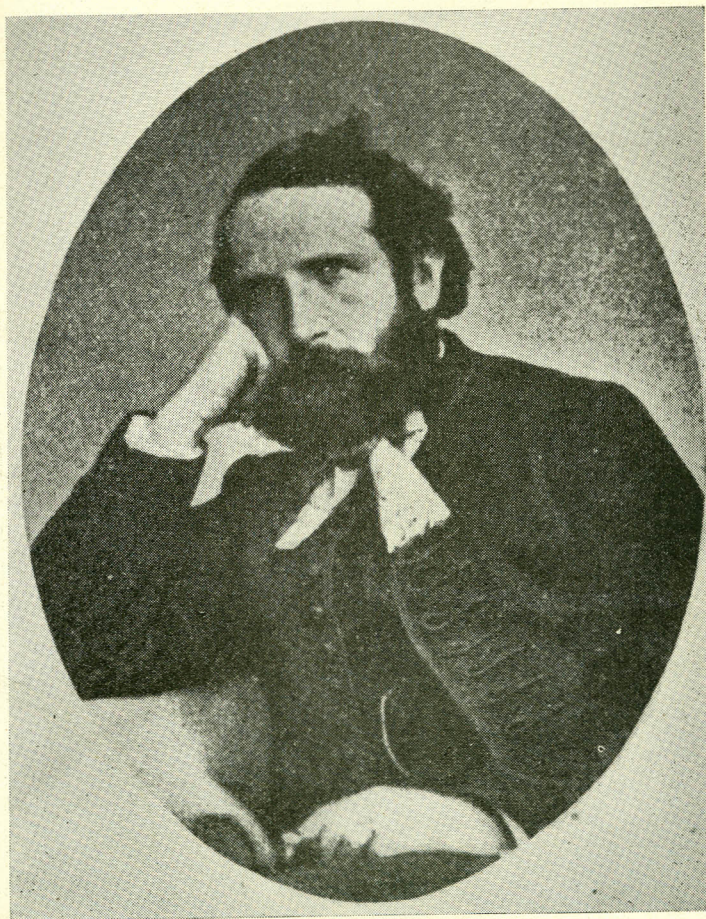
Eötvös József és felesége
a két éves Eötvös Lóránddal
Egykori fénykép után

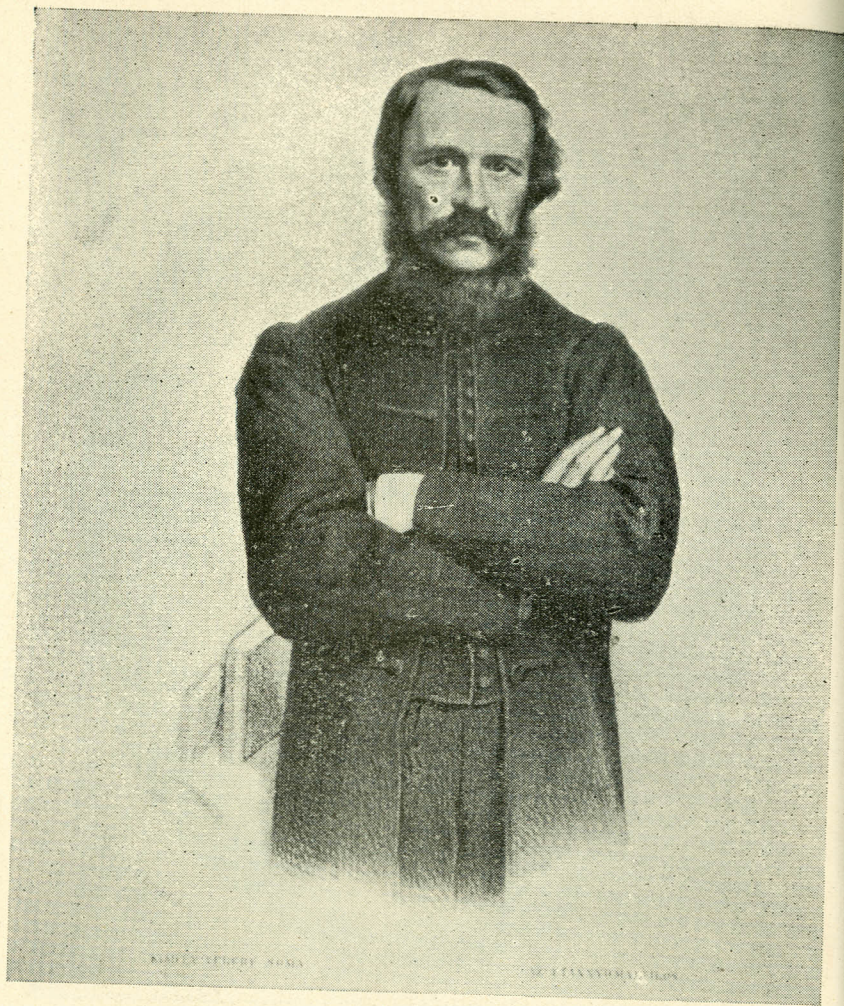
Eötvös Józsefné Rosty Agnes.
1860-as évekből származó fénykép.
Mayer Gy. műterméből

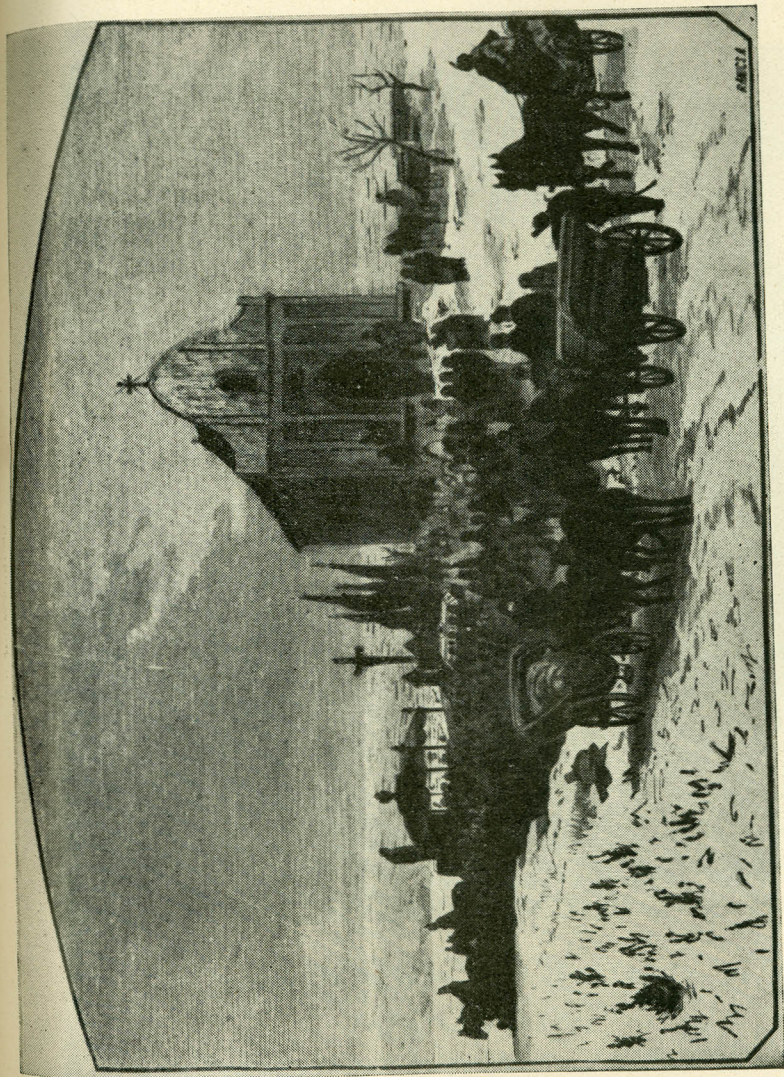
Trefort Ágoston,
Eötvös József sógora.
Ismeretlen fametszete után
(A Magyar Történelmi Képcsarnok gyűjteményéből)

Rosty Pál,
Eötvös József sógora
Mayer-féle fénykép

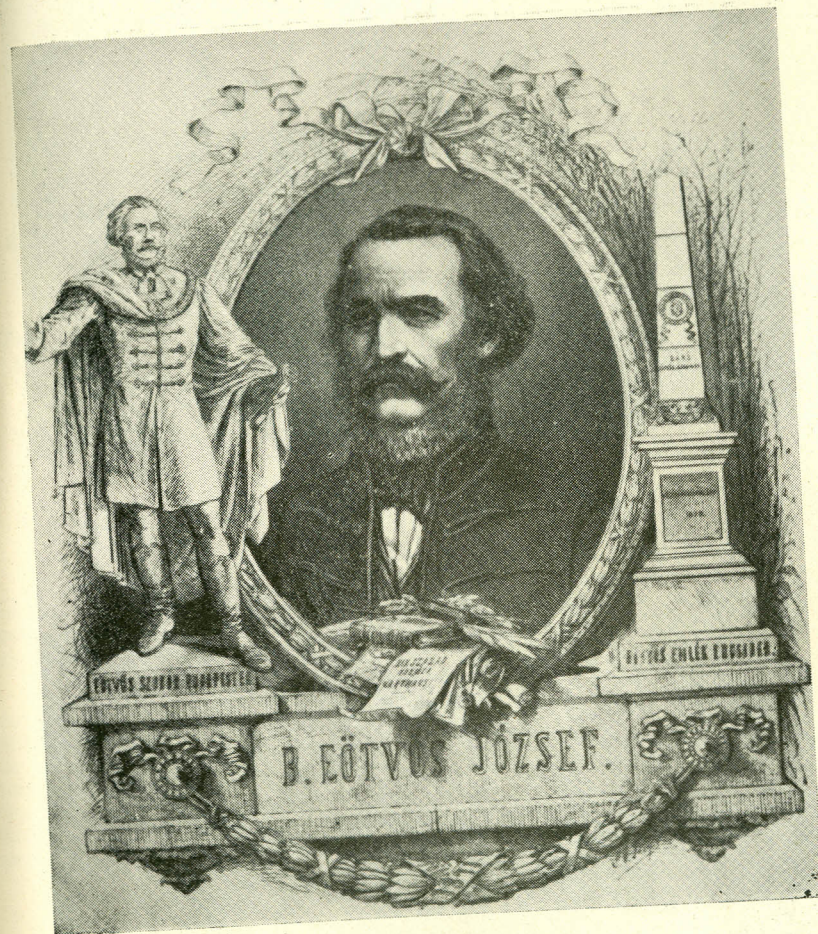
Eötvös József
vallás- és közoktatásügyi miniszter,
a kiegyezés utáni kormányban
Ismeretlen rajza után H. Gerhart litografiája
(A Magyar Történelmi Képcsarnok gyűjteményéből)

Eötvös József temetése Ercsiben
Keleti Gusztáv rajza után
(A Vasárnapi Ujság számából)

Az Eötvös József emlékmű Ercsiben
Huba László fényképe

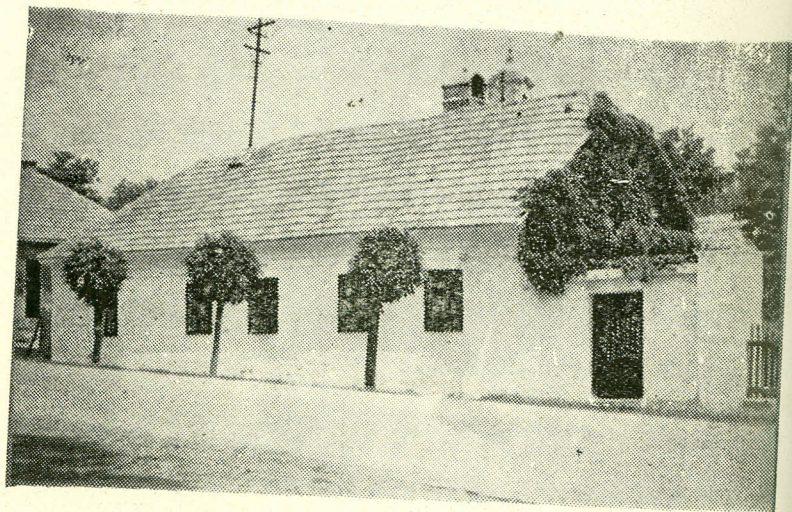

Eötvös József emléklap
a budapesti Eötvös-szobor
és az ercsi emlékmű rajzával

J. W. Frey tollrajza
(A Magyar Történelmi Képcsarnok gyűjteményéből)

Az Ercsi Eötvös József Általános Iskola
mellette az épülő művelődési otthon

Az ercsi Eötvös-ház, amelyre az emléktábla került
Csiki Győző felvételei

FEJÉR MEGYEI MÚZEUMOK
KÖNYVTÁRA
Leltári szám; 25.186

7. III. Országos Tanuló Rajzkiállítás	elfogyott
8. Gadányi Jenő kiállítása	1 Ft.
9. A Fejér megyei képzőművészek kiállítása 1957	1 Ft.
10. Szalai Zoltán kiállítása	1 Ft.
11. Nagy Ödön emlékkiállítás	1 Ft.
12. A Fejér megyei képzőművészek kiállítása 1958	1 Ft.
13. A Martonvásári Beethoven Múzeum	3 Ft.
14. Dunántúli képzőművészek kiállítása	4 Ft.
15. Kiállítás a régi orosz iparművészet magyarországi emlékeiből	3 Ft.
16. I. Megyei művészi fotókiállítás	5 Ft.

E. sorozat: A Fejér megyei múzeumok évi jelentései

1. 1955. év	3 Ft.
2. 1956. év	3 Ft.

ELŐKÉSZÜLETBEN:

A. (tudományos) sorozat: Tanulmányok Fejér megye múltjából
9. *F. Petres Éva: Neolithic Graves at Bicske*

B. (népszerű) sorozat: Múzeumi Füzetek

20. *Pesovár Ferenc: Fejér megyei népi táncok*
I. Alapi táncok

E. sorozat: A Fejér megyei múzeumok évi jelentései

3. 1957. év	3 Ft.
-------------	-------

AZ ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI Fejér megye történetére, műemlékeire, néprajzi és természettudományi kincseire vonatkozó tudományos (A. sorozat és Székesfehérvári Szemle), népszerű (B. sorozat) és múzeumi vonatkozású (D. és E. sorozat) tanulmányokat közöl.

A KÖZLEMÉNYEK A., D. és E. sorozatai csak az István Király Múzeumban kaphatók (Székesfehérvár, Ságvári Endre tér 3). A B. sorozat (Múzeumi Füzetek) újságpavilonokban és a Könyvterjesztő Vállalat antikvár boltjaiban is megszerezhetők. Az A. (Tanulmányok Fejér megye múltjából) és a B. (Múzeumi Füzetek) sorozatok előfizetés útján is megrendelhetők az István Király Múzeum 142 535—906 számú csekkszámlájára történő befizetéssel. A meghatározatlan időközönként megjelenő füzetek előfizetése 6—6 számra szól.

A. (tudományos) sorozat: Tanulmányok Fejér megye múltjából

2—7. szám	18 Ft.
8—15. szám	18 Ft.

B. (népszerű) sorozat: Múzeumi Füzetek

1—6. szám	12 Ft.
7—12. szám	12 Ft.
13—18. szám	12 Ft.
19—24. szám	12 Ft.

A Múzeumi Füzetek (B. sorozat) előfizetői a múzeumi vezetőket (D. sorozat) és a Fejér megyei múzeumok évi jelentéseit (E. sorozat) illetményszámként megkapják.